

॥ प्रत्यक्षठकुरु ॥

॥ श्रीमंगलमूर्तिर्जयति शंकरमगदं विकपोरंकेषंकेन ~~खिलं~~ तं॥ लंबोदरमवलंबेस्तं वैरमराजवारुमुखं॥ १॥ पुंसासावि
 सिरेकलानिधिकुलोत्तंसायसंसारपीविधुंसायमुनींद्रमानससरोहंसायकंसारये॥ अंकालंबितशिकमुज्ज्वलसचिगुंजावतंसा
 दिनायंसाशंकमुपागमत्कमलमः कृष्णायनमः॥ २॥ चतुर्भिरास्यैश्चतुरोपिवेदानुच्चारयन्क्रमतोविंशिः॥ यागप्रपञ्चा
 त्वविशेषमोषसंतोषिशिष्यः शिवमातनोत्त॥ ३॥ धनेनावनतिमहीधरसुजाभागावरुहंशिरोनैवोदचतिचारुसांनवनवचोमूका
 यिताहंमुखे॥ आश्लेषोपियथोचितंनहिभवत्येकाकिनावाहनामामयादिति विक्रवः प्रियतमामानायनोदेशिवः॥ ४॥ धन
 ययनोभवितायदुर्गाग्रहायमौरीमितरेष्यंतु॥ अहंमहानंदपदस्यधात्राविद्याविधात्रीभिरमाश्रितोस्मि॥ ५॥ गौर्यागिरिनादिवकारि
 कयोयोधीरयाचंदुयतेरलंभि॥ आलोकमुद्दीपयिनुंनवीनं सदर्पणं आननुतेमहेवाः॥ ६॥ अत्रश्लोकानां आख्याटीकाकृता
 सुगमत्वान्नकृतासाचैवाचारि पितप्रतिबंधकविधविद्यातकंपुरभिन्नमुत्काररूपंमंगलंशिष्यशिक्षायेनिवध्राति॥ पुरोति॥
 सत्वरजस्तमोरूपानुगानतीतो गुरातीतंयद्यपिनैयायिकमतेसत्वाद ~~योगराः~~ सांख्यादिवर्जतिरिक्ताः नद्यायिस्थि
 त्यादिस्तस्यादिसंहासदिकार्योगरास्मराघट्टविशेषाएवसत्वरजस्तमांसीति ध्येयं॥ ईशोः प्रतिहतेच्छः त्रिगुणसचिवः॥
 नेछापय ~~नैछापय~~

राम०
१

[illegible]

रत्नेवा। तनुत इत्यत्राख्यातार्थे हेतुपेक्षयथोक्तार्थे परमे सत्रयथोक्तार्थे एव। एकपदस्य संख्या परत्वे। सवेच एकवचनेन एकत्वसंख्याला भो। पृ० मि
 दे इत्यत्र यथा व्याख्यातकृतिरूपार्थोक्तत्वे विदितमहिम्ने इत्यनयोर्महत्वाख्यगुणा परत्व इति॥ निजकीर्तनवद्वैनायस्वनाममंथनामवद्वैयस्ये
 क्षावत्तद्वैयस्यस्य प्रकर्ममाह। अन्वीक्षेति। अत्र उभयशास्त्रसाराभिन्नकृतत्वं हेतुवोधतरन्यायशास्त्रसिद्धांतोपदेशगुरुकृतत्वं संक्षिप्तं च प्र
 कर्मः। मणिनामधारणोपयोगिमणिशारूप्यमाह। यत इति॥ ॥ प्रसंग इति॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वादित्यर्थः। केचिदिहोपोद्घातसंगतिः निष्फल
 स उक्तसंभवेन उक्तिरसिद्धयर्थत्वादित्येताया उताह। भूमिमितिकर्तव्यविचारोपयोगिनमर्थे हेतुयतीत्यर्थः। एकं एकजातीयं वाक्यं येषां ते एकवा
 क्ये अविप्रतिपत्तिमंतः पुरुषाः नेषां भाव एकवाक्ये तेषां प्रेसाह। एकेति। अन्येति। अन्यत्रेवादेमावहेतुकसाधारणधर्मदर्शनादिहेतुकस्त्रिविधो
 यीत्यर्थः। नात्र येत्यादि साध्येपि नापीति हेतुर्न संगच्छते व्यभिचारदर्शिनः कारणात्तद्वैयस्यसंभवादित्यत आह। तत्र विचार इति। तथा च विचारे सति यद्
 च यद्यतिरेकगम्यत्वं प्रमाप्यत्वं पर्यवसन्नं तन्निषेधस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इति भावः। यद्वा विप्रतिपत्तिजं संयानावयवकत्वेपि संशयावश्यं
 कत्वादाह॥ तत्रेति। विचारे संशये सतीत्यर्थः॥ तत्राचारे इति पाठः निमित्तसममीचेयमित्यन्ये। तत्राभिमतकर्मसमासाविति मूलार्थ इति केचित्।
 तत्र सत्वेति। तत्रेत्यनंतरं कार्यस्येति शेषः। तथा च व्यतिरेकसहचारस्यानस्य साह्यादजनकत्वेपि व्यभिचारशंका निराकरणाद्वैयस्येति पयोगिहोस्तेवा। य
 द्यपि व्यतिरेकसहचारग्रहे सत्यपि क्वचिद्व्यभिचारशंक इति चेत्तथापि यत्किंचिदधिकरणीयप्रतिबंधकनिवारणोपयोगिसिद्धिरिति भावः नि
 यतव्यतिरेकसहचारो वा विवक्षितः। तथा चेतेन सार्वत्रिक्यपि व्यभिचारशंका वार्यत एवेति भावः। न चैवं तुल्यकक्षतयोभयोरुपादानमसंगतमित्यनुब्रूयात्

राहावस्तुतरीताना न्वयगम्याना न्वयसहचारज्ञानसहकृताध्यहगम्याना न्वयतिरेकगम्यानातरेकसहचारज्ञानसहकृतप्रत्यक्षगम्येतिमूलमे
व्याख्येयं। व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनोभयोस्तज्यवदन्वयव्याप्तिर्हकत्वस्यवश्यमागतादितिभावः। धृतिरिति। व्यतिरेकसहचारत्वं उक्त
तयेत्याशयः। यद्यप्यतिरेकसहचारोपिपञ्चाश्रितो न तेन खंडनेनित्यतयतिरेकसहचारत्वं उक्तं तु मदासमाप्तिस्तत्पूर्वमवश्यं मंगलमिति
नियतान्वयत्वं उक्तमपि स्यादेव यदि च व्यभिचारज्ञानविरोधसहकृतौ व्यतिरेकसहचारः खंडनीयस्तदाऽन्वयसहचारोपि तादृशः खंडितः स्यादेव
तथाप्यभ्युपेयवादेनाह। नहीति। नचायमप्यपगमवादेपि कथं चेत्काया एवानुक्तिरस्यैव। वादितिवाच्यं। मंगलव्यतिरेकसमप्रिमक्षणेऽन्वयवश्यं
समाप्तिव्यतिरेकः मंगलतद्वाच्यतरहेतुसंपत्तौ मंगलतद्वाच्ययोः सतोरभिमुखोऽवश्यं समाप्तिरिति नियतान्वये ग्राहको वाच्यः सर्वोक्तनियता
न्वयस्य ग्राह्यत्वं पर्यवसन्तत्वादित्यन्ततः द्वितीयमात्रेयत्वस्य संभवात्। वस्तुतः कारणात् नान्यथा सिद्धेनियतद्वयं चेन्नित्वं येन व्याप्तिप्रवेगेन
हेतुसारेणा सहचारविचारः स्यात्। एतस्याप्येवमनापराधं घटितत्वेन कारणात् तस्याप्रत्यक्षतायनेः। किं नुस्वरूपसंबंधविशेषः। तद्गृहे चान्यथ
व्यतिरेकात्प्रायसा समाप्तिस्तत्पूर्वमवश्यं मंगलं यदानमंगलं तदनंतरमवश्यं समाप्तभाव इत्येवं रूपान्वयव्यतिरेकयोः संबन्धितयोरेवज्ञा
नस्य जनकत्वमिति यथाश्रुतावेवसाधहेतूदितिसारं तस्यापि संशयस्यापि हेतुचमूर्तातरेणाप्रतिबंधकत्वेन प्रतिबंधनियतत्वस्य विवक्षया
वा। अस्ति हि संशयस्याप्रतिबंधकत्वेपि तस्मात्प्रातिबंधनियमः॥ अत्र व्यभिचारमिति व्यभिचारज्ञानाभावे सति ननु कार्यकारणभावमग्न
हीत्यापि प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तिस्थले प्रमत्तनास्तिकसमाप्तिर्मंगलद्वयिका मंगला समवहितसामग्र्यजन्यत्वे सति जमत्वादिति मंग

विकानियजनकभित्तत्वस्यवविवक्षितत्वात्विधेति प्रमादकृतइतिशेषः। इत्यसरोवगाहनदिकंचोराहार्यवितीयहेतौ व्यस्त
हेत्वात्मकद्वितीयराशौ। अफलइति बलवदनिष्टजनकेहस्तचालनादाविति भावः बलवद निष्टसादोहेतुराचारेति यथाश्रुतेपी
ति तथात्वनिष्ठिरुतिविषयक्रियात्वेहेतुरित्यर्थः यथावलवदनिष्टजनकत्वभ्रमेणागम्यागमनादौप्रसक्तिस्तथेष्टजनकत्वभ्रमे
णानिष्फलेपिप्रसक्तिरस्तीतिनिवधसंभवादितिभावः यथाश्रुतेस्पत्रहेतुर्विप्रवृत्तिनविदंप्रमादकृतैसविधित्रभक्षणाहरसरोव
गाहनेचव्यभिचारि। न नरकाननुवधीष्टसाधनत्वस्यप्रवृत्तिविषयतावद्यद्वैकल्यवधेदेनवलवदनिष्टाननुवधित्वेसतीष्टसाधनत्व
स्यवासाध्यत्वात्। यद्युक्ता नुशयादाहवस्तत्इति छविसुस्तकेपथ्यश्रुतेपितदभावादितिनास्ति। तत्रवलवदनिष्टजनकत्वनि
यमेसाध्येकष्टकर्मतिनविप्रवृत्तिवहेतुद्वयभिवर्तनप्रवृत्तेत्वं निषिद्धत्वरूपहेत्वभिधानेनोक्तानुशयवृत्तिधेयं। अत्रचवेदप्रामाण्य
मिष्टसाधनताविवक्षितं अथथास्वजनकत्वभ्रमेणाकृतैजलता उनादौव्यभिचारान् एवंचरात्रिश्राद्धस्यशिष्टयदेनैवरागाडा
विश्राद्धादिशब्देनशेषादिकंविवक्षितत्वतत्कारणापिअविगीतपदंवलवदनिष्टाननुवधित्ववतर्थाप्यथाः श्रमेधीयतुराक्षरादेवान्म
रणाफलकेत्यभिचारयत्तेः। नचैवंविशेषागमात्रमेवसम्यक्स्वजनेषापेक्षाधिकानिष्टजनकभित्तत्वस्यनिष्फलेपिगतत्वादिति। यद्य
हृथेत्याभ्यभोगादौनव्यभिचारइत्यत्रविचिसुस्तकेस्ति तत्रयद्यपियथाश्रुतेपिस्यादिनावस्ततः। शिष्टाचारेत्यादिनाचगतार्थतथापि
पृथ्वीक्रियात्वेनफलवारागमिहतुस्वजनकविकीर्षत्यादिविवक्षयेतिभेदः पदावेति॥ पूर्वप्रवृत्तिजनकभ्रमरहितपरेशिष्टयदेऽवि
गीतयदमनर्थकं यदिस्तुक्कादृष्टसाधनतांश्रमरहितपक्षयाशिष्टयदंवाख्यातंइदानींवलवदनिष्टाननुवधित्वान्नस्यजनक
तयाप्रवृत्तिजनकभ्रमरहितपरेपिशिष्टयदेऽगम्यागमनेतदर्थसत्त्वात्तद्वारागम्याविगीतयदंवाख्यापते। बलवदनिष्टाननुवधित्वं

चतुर्थोऽप्यथाहरस्यसरोवगाहनेयमिवारादिति अत्राप्यसंग्रहः बलवदनिष्टजनकफलांशप्रमरहितकृतिविषयत्वादिसाधो
 हेतुः साध्यत्वेन फलान्यत्वस्य क्रियात्वेन वा विशेषणात् हेतुः समस्तान्नञाचारविषयक्रियात्वादिति तृतीयः बलवदनिष्टाननु
 वंशिकृतिविषयक्रियात्वादिति चतुर्थः यथाश्रुतेपीसादिनोक्तो वेदनिषिद्धकृतिविषयक्रियात्वादित्येवमः बलवदनिष्टजनक
 वेदप्रामाण्यनभ्यगमासंभावितकृतिविषयक्रियात्वादिति षष्ठः तृतीयपंचमयोरेव क्रियात्वात्त्वाने स्वजनकविकीर्षसादिविवक्षा
 यासंप्रमाष्टमौ बलवदनिष्टाननुवंशित्वे सति प्रवृत्तिजनकप्रमरहितकृतिविषयक्रियात्वादितिनवमद्वितीयः
 सफलत्वमात्रस्य हेतुनिविष्टतया साधनोचित्यादिति चेत् अत्र कश्चित्समाप्तिरफलकमपि हि विधेयं बलवदनिष्टाननुवंशित्वेन ननु
 वंशित्वात्तत्राद्यनिर्गमनविशेषणात्सिद्धिप्रयोजकतयानार्थान्तरमिति तत्र बलवदनिष्टाननुवंशित्वे हेतुः कृतवतो नेदसिद्धमिति
 वचने व्याघातोत्तदद्यदितहेतुद्वयस्य दुष्टत्वात् इह कश्चिन् नञाचार इति पूर्वव्याख्यानात् आचारो ययोगिनो बलवदनिष्टान
 ननु वंशिसमाप्तिजनकेतात्र साध्यात्तत्र च बलवदनिष्टाननुवंशित्वे फलकत्वमेव हेतुप्रविष्टमिति नार्थान्तरमिति केचित्तु एवं सत्य
 प्येव बलवदनिष्टाननुवंशित्वभागस्य हेतुप्रविष्टस्य सिद्धतया साधनोचित्यात्तत्राद्यनिर्गमनविशेषणात्तु माने कृति साध्यत्वस्यापि साधनयत्ने श्रस
 फलत्वमात्रसाध्यफलान्नप्रमरहितञाचारविषयक्रियात्वात्तन्निषिद्धाचारविषयक्रियात्वात्तु हेतुरित्याहुः प्रवर्तमानस्येति परिशेषा
 नुमाने प्रवर्तमानस्येत्यर्थः फलान्तरस्येति मत्तल्लभ्यमानत्वात्तत्राद्यनिर्गमनविशेषणात्तु माने कृति साध्यत्वस्यापि साधनयत्ने श्रस
 मंगलनसमाप्तिरया प्रवर्तमानस्येत्यर्थः फलान्तरस्येति मत्तल्लभ्यमानत्वात्तत्राद्यनिर्गमनविशेषणात्तु माने कृति साध्यत्वस्यापि साधनयत्ने श्रस

भिन्नं समानिफलकत्वमितिरेकोपितस्येतस्मादेव हेतोः स्यादित्याशंकापामुक्तहेतोस्तत्रासिद्धिप्रदर्शनायप्रागिति समाप्तेस्त
 दनीमित्यादिमूलमिति व्यययथाप्रतिष्ठितं हि वाय एतत्तत्रोक्तं यज्ञात्वेनैव धितेरात्रिसत्त्वाभावाविषदाभावेन फलत्वविशि
 ष्टप्रवोपिनस्वार्गः फलं तथा विश्वजित्पिमास्ति सैत आह रतीति तत्र फलत्वाप्रवोपिप्रतिष्ठात्मकफलत्वत्पप्रतिष्ठितं त्रौ स
 थवादेनोपस्थितं अतस्तत्र फलत्वं त्रामात्रकल्पनास्वार्जजनकत्वेन धर्मिधर्मोभयकल्पनेति गौरवात्स्वार्जिफलकत्वं विश्वं त्रि
 त्वनतथा फलत्वत्पमप्युपस्थितमस्ति सार्थः विधीति विशेषाभावे सामान्यस्यानुपपत्त्ये सार्थः एष कुत्रं केति यद्यपि सामान्यतः फ
 लः वगते विश्वेयतः फलकल्पनावसरे न्यत्र विश्वजिआपावता रोदृष्टः इह तु तदेव नारे विंशधकमित्येतावन्मात्रजिज्ञासापां विश्वजिदि
 तिग्रथः संगद्यत एव तथापि स्वार्जकामनायाः सामानिकामनाप्रयोजकत्वेनावश्यं भावादनुपस्थितकल्पनागौरवादिस स्यासि
 क्षिरेव मुख्यतोत्र दोष इति भावः अत्र वदन्ति स्वार्जस्य सामानिकामनाप्रयोजककामनाविषयत्वेपि साक्षात्फलकामनाया एवाधि
 कारिविशेषात्तथा अधिकारिविशेषरीभूतकामनाविषयत्वाभाववतः फलत्वकल्पने गौरवादिति विवक्षितोर्थस्तथा च नासिद्धि
 ति तत्र विश्वजिआपेन स्वार्जफलकत्वेव हेतोः स्वार्जकामनाया एवाधिकारिविशेषात्तथा तदभावस्यासिद्धत्वादिति अधिका
 रिदयकल्पनागौरवं विवक्षति विश्वजि इदिति मालाभावेनेत्यनंतरं अत्राक्यतेति शेषः अत्र चित्रथापाद एव लक्षितेति गुरु
 मतेकाप्रत्ययस्य समानकर्तृकत्वे वाच्यं तदधिकारावधिवमुत्तरकालीनत्वं लक्ष्यं न्यायमतेतु पूर्वकालीनत्वं शक्यं तदधिकार
 णावधिकमुत्तरकालीनत्वं लक्ष्यमिति परस्य सवधेन लक्षणेन लक्षितं लक्षणेन सार्थः एवं सखिभरतीयोदेकातिरिच्यनुशयाह १
 ह अस्तुवेति प्रधानकालेनैवेति प्रधानकालसन्निहितकालेनैवेत्यर्थः क्रमाकाशमात्रमिति प्रधानकालसन्निहितः कालः

४
 जि

१

पृष्ठे उन्नेरेवेत्याकांक्षामात्रमित्यर्थः (आर्थेति) अग्रिहोत्रं जुहोति ववागं पचतीत्यत्र यथा रपाकास्य पृष्ठे लंष्ट्रप्रयोजनलुरोधा
 तथेत्यर्थः स्वर्जइतिः समानवितिवेद्यतया चात्र स्वर्जिफलकत्वाभावे मंगलातः सिद्धीतिरिति हृदयं यद्यप्येवमपि ग्रामादिफल
 कत्वाभावः पृष्ठसाधितं इहानीच स्वर्जिफलकत्वाभाव इति विशेषाभावश्च सिद्धवपि समाप्तीतरफलकत्वसामान्याभावो न सिद्धः
 । तथापि विशेषाभावस्येन सामान्यभावोपि साधनीयौ विशेषाभावश्च यस्यैव वा हेतुप्रविष्टत्वमिति भावः ननु समानवितिवेद्य
 तानात्र संभवति अनुमाने व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव विषयत्वादिसमुज्जायादाह वस्तुतइति अत्र वदति एवं परिशेषानु
 माने व्यर्थं स्यात् समाप्तीतरफलकत्वे सति समाप्तिफलकत्वे न हि समाप्तिमात्रफलकत्वं तथावतत्र लाघवावर्तरे समाप्तिफल
 कत्वस्य लाघवादेव सिद्धत्वादिति मैवं समाप्तीतरफलकत्वाशमात्रे लाघवज्ञानदशायां परिशेषानुमानस्य सावकाशत्वादिति ननु
 लाघवोपनीतस्य न प्रकारत्वमित्यत आह पथाचेति तथाचेति स्वतंत्रप्रमाणात्मकत्वेन विश्वासानास्पदत्वमेवानुमाने दोष इत्यर्थः
 प्रमेतनास्तिकसमाप्तिस्थले मानाभावेन मंगलव्यतिरेकनिश्चयाद्यभिचारनिश्चय एवेत्यभिमानाद्यभिचारेणोत्पादिमूलमित्येके
 अलोकिकेति अत्र वेदबोधितवलवदनिष्ठाननुवंधीष्टसाधनताकत्वे साधेनांधपरम्पराशंकनिरासः वेदबोधितवलवदनिष्ठाननु
 वंधित्वसमानाधिकरानिर्विघ्नसमाप्तिस्त्येष्टसाधनताकत्वे साधेदशादौ व्यतिचारदशाशंक्यसामान्यरूपेणापि निर्विघ्नसमाप्ति
 कामशिष्टचारस्यैव हेतुत्वात् यक्षधर्मतावत्तात्रिर्विघ्नसमाप्तिसाधनताबोधक एव वेदः सिद्धातोत्पाद्येन हेतावप्रविष्टमपि नि
 र्विघ्नेत्यादिविशेषणमुक्तं । अत्र च लोकप्रमापितवलवदनिष्ठाननुवंधीष्टसाधनताकभिन्नत्वमलौकिकत्वे इष्टसाधनताशेषप्ररहि
 तत्वाशिष्टत्वे वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वेनोजनादौ जलज्ञाडनारावगम्यागमनादेव व्यभिचारवारणाय वैधरागजप्रसक्तो वेनाविगी

पवा

राम.

५

भा

विनाशोपासंभवादिति व्याख्यानं दृष्टयति न त्विति सविधात्रे प्रमादकृतमकविषयसंप्रकाशभक्तोत्तानकृते विगानात् भ्रमकृतदूरस्थसो
वगाहनादिकंचोदादाय्य अत्र वेदंति नरकाननुवंधित्वसमानाधिकारालोकप्रमापितादृष्टसाधनतापस्पतद्वित्रत्वमलौकिकत्वं तथा
च प्रमादकृतमकविषयसंप्रकाशभक्षणादूरस्थसरोवमाह नयोरनेनैव वारणादगमनजलताडनेयो विगीतशिष्टयराभ्यां वारणात् स्व
त्वोपहेतुः यद्वा विगीतपदेन बलवदनिष्ठाननुवंधयर्थकेनागम्यागमनमिवतुडुत्तयमपि वाप्य तद्वति नत्र प्रथमकल्पे प्रमापितत्वं तत्राव
वैयर्थ्यात् न च तदनेन तत्रावेति फलस्यालौकिकपदेनैव वारणादृष्टयद्वयर्थमिति वाच्यं स्वर्गजनकत्वं बुद्ध्या केनचित् कृते केवलं गेयं त
कमकृताश्च मेधादौ च यथाभिवारवारकत्वात् नरकाननुवंधित्वभागेपि व्यर्थं एव न वागम्यागमनवारकमविगीतपदं तद दाने व्यर्थं स्यादिति वा
वाच्यत्वेन वारकत्वासाधकत्वात् न च वेदो धितेष्टसाधनत्वमात्रं साध्यं तत्रापेक्षेयत्वात् तथा सति बलवदनिष्ठाननुवंधित्वं त्रैधाप्यं
राशकाया अनिरासात् द्वितीयकल्पे च विगीतत्वे दनिष्ठत्वमिति ग्रंथविरोधः प्रमापितत्वं त्रैधाप्यं च स्वमपिलोकावगते सादिविशे
यतो नापि नयमिचार इति तथा च विगीतपदं व्यर्थमिति शेषः रात्रिप्राकृत्यति अतद्वारा संवित्तानबहुव्रीहिण त्रैपना रात्रित्वर्थः रात्रिप्रा
कृत्यनिष्फलतया शिष्टयदेनैव वारणात् न च जलताडनादेरलौकिकपदेनैव वारणादृष्टयद्वयर्थमित्यत आह लौकिकपदं चेति अ
दृष्टार्थके तितुपजीवोत्सपि देयमन्यथा स्वरूपा सिद्धाय के अदृष्टार्थकत्वे वा इष्टप्रतिपादकत्वमात्रं अलौकिकपदेनैव चैतवे द
नवारणा पुनरपि शिष्टयद्वयर्थमित्यत आह ॥ शिष्टयदमिति निष्पत्तेरिति अदृष्टार्थकप्रतारकवाक्यमल्लके जलताडनादौ व्यक्रमे
ताश्च मेधादौ चेत्यर्थः न चैवलेकावगतेष्टसाधनताकनिवृत्तमेव लौकिकत्वमल्लबलवदनिष्ठाननुवंधित्वं त्रैधाप्यं चैवार्थादिति चेत् न

श्वा

३

~~अलौकिकमंत्रोपयन्त्रलोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते लोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते च हेतुद्वयेतास्योक्तं यथा एतदस्य~~

६

लोकावगतबलवदनिष्ठाननुबंधिताकभिन्नत्वघटिते लोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते च हेतुद्वयेतास्योक्तं यथा एतदस्य
रसादेवाह यदेति हेतुद्वयमिति अलौकिकाभावात्तत्त्वाविषयत्वं अलौकिक बलवदनिष्ठाननुबंधिताचारविषयत्वं चेत्यर्थः शि
ष्टयदस्योपनदिवारणायात्रापरत्वात् अविगीतयदस्य च क्वचन मकृततावमेवादिवारणाय बलवदनिष्ठाननुबंधितात्वात्

~~अलौकिकमंत्रोपयन्त्रलोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते लोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते च हेतुद्वयेतास्योक्तं यथा एतदस्य~~

४

अलौकिकमंत्रोपयन्त्रलोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते लोकावगतेषु साधनताकभिन्नत्वघटिते च हेतुद्वयेतास्योक्तं यथा एतदस्य
अमात्रपरं अतो न पूर्वोक्तदोषः ॥ शिष्टयदस्येति यद्यपि अलौकिकाभावात्तत्त्वाविषयत्वरूपो हेतुः पूर्वमेव व्याख्यात इति योनिरुक्तं
तथापि वेदप्रामाण्यस्यादिक्षिप्तो हेतुमादाय भेदः अविगीतत्वं च बलवदनिष्ठाननुबंधितं अतो नैकतत्त्वमकृतयागादोषमि
चारः अतएव वेदेति ॥ पूर्वव्याख्याने शिष्टयदस्य वेदप्रामाण्यं फलं परत्वाभावात् प्रकाशविरोध इति भावः केचित्त्विति तु शङ्कः य
क्षधर्मतावलात् साध्यविशेषलाभ इति पूर्वोक्तकल्पव्यवहारो यादृशेति यत्र कामेत्यर्थः अवश्यमित्यनेन समामिकापेति शेषः
किंचिद्विशिष्टेति पाठस्तदा विशिष्टयदस्यैव समामिकामार्थकलावनशेषः अनइतिसामान्यव्याप्त्यनुसरणादित्यर्थः नव्यभिचारइति द
शदिविशेषः पक्षधर्मतावलादेव साध्यविशेषलाभ इति यत्र पूर्वमुक्तं तत्र तत्प्रकारकप्रतीत्यभावाद् न श्वासोनापै तीत्येषामा
शयः यत्रैतदर्थगर्भसामान्यप्रेत्यतिरेकपर्यवसानमेवेत्यस्वरसादाह तादृशेति नन्वेवं समामित्वांशो वेदमूलकत्वाद्यहादना
श्वासोनापैतीति पूर्वोक्तदोषांतदवस्थमित्यत आह पत्येति समामित्वपेक्षेत्यर्थः परिशेषादितिसमाप्तिशुफलकत्वे सति वेद
बोधितबलवदनिष्ठाननुबंधितासाधनताकत्वादित्यर्थः ॥ अग्रादशः पाठक्रमोऽत्रमादिकः ॥ अनुमानसोक्तपदिति यद्यपि मंगल

राम.
६

एतस्मात्प्रतिपूर्वकत्वे सवित्रिके निश्चिते सिद्धसाधनात्थमनुमानसौकर्यतयापि मंगलं समाप्तिनियतं पूर्ववन्तीति निश्चयेऽपि प्रमत्त-
 कृतमंगलप्रतिविशिष्यानि स्वयादनुमानप्रवृत्तिरिति भावः शब्देनेति वेदरूपशब्दवच्छेदकतयाऽनुमानेनेत्यर्थः शब्दस्पर्शानीमबोध-
 कलात् एवमत्रापि श्रुत्यनुमानाभ्यामित्येतन्मूलस्थश्रुतिपदमप्येतत्परमेव श्रुत्यवाङ्मात्रासत्त्वात्त्वैकमात्रेण सर्वत्र बोधक-
 त्वनिर्देशः वस्तुतो मीमांसकमतेनेदं तन्मते तदर्थं सायकत्वस्यैव शब्दबोधाद्भूतयाऽनुमितवेदरूपव्यवयवबोधादिति ननु विश्वजिज्ञा-
 येनेत्यत्र मंगलं यदि फलान्तरं हितं स्यादंगं स्यात् यदि वांगं स्यात् दा एकाधिकारिकर्तृकसादिति लाघवमिस्फुक्तं तच्च सुक्तं फलान्तर-
 रहितत्वस्य प्रधानसाधारणत्वेनागत्वानायादकत्वादित्याशङ्क्या मूलमवतारयति ननु मंगलमिति कुत इत्यनन्तरं प्रतिसंधेय-
 मिति शेषः आह तितथा च फलवसन्निहितत्वादिविशेषाणां सहितस्याङ्गत्वप्रसजकत्वाच्चेत्तदेव इति भावः केचित्तु प्रसंगसंगत्या-
 ऽङ्गत्वानुमानपरं मूलमित्याहुः अत्राद्यकर्मभूतत्वात्तत्रावकाशस्वनादिरूपप्रधानकर्मभूतत्वात् आश्वकर्मोपसर्जनं तत्रावेति शेषः त्वमि
 तेनारब्धकर्मसमानाधिकारिकमिति प्रयोजननिर्देशेन तत्राद्यकर्मगतस्य आत्म्याने अथवा प्रधाने व्यतिचारवासाय तत्तद्वर्त्तमान-
 २ त्वादिविशेषाणां व्यर्थस्यादिस्यवधेयं आभोगीयादिवाराण्यकर्मार्थित्वमिति विशेषाणां स्वरूपोपकारकत्वफलोपकारकत्वपक्षयो-
 र्थासत्त्वं व्यावष्टेकमस्मादिना अत्रावांतरवाक्यस्वनादिस्वरूपमेव विधिविधातद्वारमंगलेन क्रियते पागस्वरूपमिवावधानादिद्वारा द्वि-
 हिमिरिति स्वरूपोपकारकत्वपक्षः चरमवर्णध्वंसात्मिका समाप्तिः कीर्त्यादिफलवतौ विधुविधातद्वारमंगलेन क्रियते स्वार्ज्य-
 लवेदिवपरासर्वमंगलप्रवृत्तद्वारा प्रयोजननिर्देशोपकारकत्वपक्षः तत्र च प्रथमकल्पे समाप्तिसाधनत्ववद्वैविध्यध्वंसद्वारा प्रधा-
 नकर्मजनकत्वे समाप्तिप्रयोजकत्वेव पर्यवसित इति ध्येयं निष्पत्तिः स्वरूपविकाशितां एकात्म्याभावघटितत्वादित्यायास

७

मि

तां च प्रेताहः तदर्थं इति कर्मयामर्षाच्च कर्मकदेशे व्यभिचार इत्युक्तं तथापि तत्रागतत्वादित्यत आह फलेति प्रधानतया योऽप्य
 धिकारास्येति चेति न च वैसंवन्दनादेः फलाप्रसिद्ध्या प्रधानफलातिरिक्तमलाभावस्याप्यप्रसिद्ध्या कथमियं व्यभिचारशंकेति वा
 अप्रधानफलस्य भिन्नतातिरिक्तफलाभावस्य तदर्थत्वात् नियमन इति यद्यपि व्यक्तित्वविशेष उक्तस्थलेऽपि नियमोऽस्यैव सामान्यनियम
 स्तु मंगलेऽपि नास्ति न हि सर्वत्र कर्मभेदे मंगलं क्रियते एव तथापि कामानुरोधेन निर्विघ्नसमाप्तेः फलतपात्तदृशफलवत्कर्मि
 षोः मंगलं नियतमेव मंगलेन विना कर्मसात्त्विकलासिद्धिरिति वक्तव्यं फलवत्कर्मोपमाणा स्य नियमो निश्चयोऽङ्गत्वनिर्णयोऽङ्ग
 त्वभ्रमरादिसमिति पावततेन क्रियमाणत्वादिति मूलार्थः ॥ यथाश्रुतेति ननु फलान्तरसत्त्वात् सत्त्ववत्त्वतिसंधानाप्रतिसंधाने अपि
 विरुद्धे व्यक्तीभेदादाय चाविरोधे प्रधानोभयतश्चिखावधनस्थले तेनैवाङ्गापवादो विरुद्धाद्वा दोषो ह्येव सत्त्वात् सत्त्वाभ्यां किमपराधमिति
 चेत् फलान्तरसत्त्वात् सत्त्वयोरपि प्रतिसंधानाप्रतिसंधाने एव प्रयोजके दुष्पजो व्यक्तादिदमेवादतमिति यथा फलान्तराप्रतिसंधानप
 देन स्वसन्निहितकर्मफलवत्त्वप्रतिसंधानमुक्तं तथा च प्रधानफलवत्त्वप्रतिसंधानस्वतंत्रफलवत्त्वप्रतिसंधाने चाङ्गप्रधानेन विनियामक
 मेकव्यक्तावपि अङ्गलक्षणां चात्र कल्पे प्रधानोपकारकत्वमात्रमिति वक्तव्यं यद्यपि हीनमस्कापरावनुद्देशप्रमयि फले भवत्येव
 तथाप्युदाहरणे मंगलं पक्षीकर्त्रे व्यमित्याशयः ननु फलान्तराभावाभिर्तेन हेतुना अंगत्वे सिद्धे हेतुनिश्चयाभिः सिध्येत् अथवा अत्र
 कुलतर्कविरहकालीन व्यभिचारसंशयेन प्रतिबंधाद्यभिरशङ्केयस्यातः सिद्धाया व्याप्तावनुमानादंगत्वसिद्धिरित्यन्यो माश्रय इत्यत आ
 ह अयं चेति प्रतिसंधीयते व्यभिचारसंशयनिरासद्वारा व्याप्तिरनेनेति तर्कलदाकारतत्त्वरूपं तदेत्यनेन मंगलस्यात ततमेवेति
 रगाय नान्यो माश्रय इति अंगत्वानुमानपरतयेव यैरिदं व्याख्यातं नेषामंगलत्वे सिद्धे फलान्तराभावे लाघवे मेतावन्मात्रेण यत्र प्रतिसंहिते

श्र

भा

राम

७

भा वनिश्चयः तस्मिन् अङ्गसंज्ञा गत्वानुमानमिदं न्योन्याश्रयः स चान्य व्याख्यानेनास्तीत्यर्थः फलान्तर १

तत्राहुः त्वनिश्वयान्तर्ध्वफलात्राभावोनिश्वेतुंशक्यतएवेत्यन्यथाश्रयदेशोयमायाततः किन्तुसर्वोक्तानुगुणान्तयैवसंगतो
 प्रसंगसंगतिर्नीदरागियेतिप्रतिसंधानकारतयाव्याख्यानेभावः। ननुकर्माद्यितयेतिविशेषास्यफलात्राभावविशेषास्यव
 साधनापाचारेत्यादिमूलतस्तुप्रतिसंधानाकारयक्षेनयुक्तंअसिद्धस्यैवप्रसज्जकत्वादिसांग्रह्येनदेहेतुसाधनापमूलमयितुलाघ
 वप्रतिसंधानस्यप्रमाणासहकारेणफलत्राभावपर्यवसायित्वकथनपरमित्याह-

वोधनादिति अत्रस्वरूपासिद्धिमिति लाघवगम्यस्यफलोत्राभावेवस्व भा
 रूपस्यकाधितत्वादसिद्धिमित्यर्थः॥ प्रसंजनपक्षेयथाश्रतस्वरूपासिद्धेरसंगत्यापत्तेरित्यवधेयं नागमिति नलौकिकमाहुः मि
 त्यर्थः। तेननालौकिकगोव्यभिचारः। लौकिककर्माहे साध्याव्यापकत्वादाह पक्षधर्मेति अलौकिकत्वरूपेसर्थः। नत्वसि
 द्धेनेति अत्रकेचित्तत्रागतसाधकहेतोरुभयसिद्धतयावलवत्वशंकायांस्वमतेतदसिद्धिप्रदर्शनापविश्वजिदिति। ततश्चसत्य
 तियक्षत्वमप्यदुष्टमिति वदन्ति तत्रअलौकिकत्वस्यापुभयसिद्धतयापर्वहेतोरुभयसिद्धत्वमादायाधिकबलत्वशंकायाअनु
 स्थानात् प्रतिसंधानको सतप्रतिपक्षयोगावाशकत साधनव्यापकतेनि स्वात्तास्वरूपासिद्धिर्व्यत्यादयति। साध्याव्यापकेति।
 लौकिककर्माहुः त्वव्यापकंलौकिकत्वेतत्रिवृत्तलौकिककर्माहुः त्वभिवृत्तिर्बैदिककर्माहुः त्वव्यतिरेकश्चग्रंथादिप्राक्क्रियमा
 णमंगलेसिद्धएवेत्यहुः त्वसामान्याभावेनफलत्राभावेसतीत्यादेर्मोप्यस्यव्यतिरेकः सिद्धन् विज्ञेयभागस्यसत्तात्रफलात्राभाव
 रूपविशेषाणांतावेयमवस्था। तत्राह साधनपदेप्रायाद्यापादकपरे अग्रेहेतुपद व्यापादकपरे केचित्तु अलौकिकत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप
 नोत्यर्थः अत्रसाध्य साधनपदेप्रायाद्यापादकपरे अग्रेहेतुपद व्यापादकपरे केचित्तु अलौकिकत्वावच्छिन्नसाध्यव्याप

रयक्षे

म

८

व

सि

कलौकिकानंगत्तनिहतेत्येमाहुः। तत्र लौकिकानंगत्तवादिनोमंगलेनविहतेरसिद्धेः। त्वेति फलान्तराभावाद् त्वसमानाधिका
 रिकत्वक्रमेणालाघवावतोरसिद्धिहितलाघवोपपादकस्याङ्गत्वेवावतुनदृष्टाणामुच्यतामिति नवेत्यर्थः। मुख्यत इति। तथा च नचि
 त्यादिसर्वं यक्षयादिनोपि मुख्यतः फलान्तरविरह एव वाध्य इति भावः। बाधेति यद्यपि बाधसिद्धौ तत्तद्वशकथमापादको भावनिर्ण
 यः। अधिकं लत्वेन तस्मिन् साध्यसाधकेत्यादिकमलग्रकं तथा च यथाश्रुतमिदमनुपपन्नं तथाप्येवमप्येवं हेतुभावफलान्तर
 रभावस्तथापादकाभावनिश्चयं विना बाधसंभवात् लाघवज्ञान बाधना संभवात् अंगत्वेनिराकराणामुत्वेन लाघवज्ञान बाधप्रयोज
 को व्यापकस्य लौकिकत्वस्याभावोपस्थास्ति तथा साध्यस्य प्रतिसंधेयस्य साधकोनुगणे यो हेतुः फलान्तराभावस्तस्मात् अयं भावः
 अंगत्वे बाधिते तत्प्रणालाघवप्रतिसंधानं मास्त फलान्तराभावस्याबाधे तन्मूलक फले कलाघवप्रतिसंधानं स्यादेवेति ननु मंग
 लमित्यादिनाक्षस्तत्राधिकाराविरोधं शक्यत इति केचिद्वक्तव्यं तौ लौकिककर्मप्राप्तिपमाणत्वावधिना अंगत्वाय कलौकिकत्वमुपाधि
 रिति शक्यते न चिति मूलं अंगत्वावधिरेति लौकिककर्माङ्गत्वाभावे साध्यः। एवमुपायकारजनकत्वमुपाधिरित्यर्थः। प्रधानाभ
 तौ लौकिके कर्म शुद्धसाध्यापकत्वादहं त्वेति। तथा च व्यापकत्वाभाव इति लौकिकत्वनिवृत्तिप्रतिलौकिककर्मङ्गत्वाभा
 वस्य व्यापकत्वाभावे तदभावात् लौकिकत्वनिवृत्तेः। अंगत्ववादिनाप्यसाध्यं लौकिककर्मङ्गत्वं तदभावेनेत्यर्थः। यद्यप्यतिरेके उ
 पाधिमन्त्रया लौकिकत्वस्य लौकिककर्माङ्गत्वं प्रतिव्यापकत्वाभावे तदभावात् लौकिकत्वाभावान्न लौकिककर्मङ्गत्वं तत्प्रसाध्याभाव इ
 त्यर्थः। उपाधेः यक्षसाधना व्यापकत्वप्रदर्शनाय यत्प्रतिमूलं तथा च हेतुमिति उपवेति। अत्रैव साध्यकारजनकत्वस्योपाधेर
 ङ्गत्वं बाधितलौकिककर्मङ्गत्वाभावे प्रतिव्यापकता ग्राहकमाहेत्यर्थः। अयमाशयः अङ्गस्य लौकिककर्माङ्गत्वाभावश्च

 शम.
८

५३

दृष्टव्योपकारजनकत्वमेववाच्यं प्रतिबंधकाभावस्यचलौकिककर्मसहकारितयातजनकस्यलौकिककर्मोक्ततावश्यंभावाप
 नेरिति। ननुवैदिकाऽऽमऽलभ्यक्तौपथाश्रतोपाधेः साध्याव्यापकतयालौकिककर्मसहकार्युपकारजनकत्वंउपाधिर्वाच्यस्तथाचपक्षे
 षुपाधिसत्त्वेनसाधनव्यापकत्वमितिशक्तेपूययितिलौकिककर्मनपेक्षणीयोकारजनकत्वमितिशेषः। अनपेक्षणीयेति। लौ
 किककर्मनपेक्षणीयेत्यर्थः। एवंचउपाधिनिवेचनेपक्षितितस्यचेतिमूलपक्षिकेसाधनाव्यापकत्वयरेएव तत्रचसहकारितेवे
 तिअपेक्षणीयेत्यर्थःइतिथेयानुपथापेक्षणीयजनकत्वालौकिकमयिमंगललौकिककर्मोक्ततादुद्वाहबंधनादिकमविले
 किककर्मोक्तमस्त्वितिशक्तापामपूर्वत्वितिमूलतत्वाचष्टे। पूर्वमिति॥यद्वासाध्याधिकरागीभतेप्रयाजादोउपाधेःसत्प्रदर्शनाद्यम
 पूर्वत्वितिमूलतत्वाचष्टे। पूर्वमिति अत्रचकलेदुद्वाहबंधनादीसतदुगासंविज्ञानवद्वीहिणाप्रयाजाद्यतेदुद्वाहबंधनस्यानङ्ग
 तपाऽऽत्वावधिर्लौकिकानङ्गत्वस्यसाध्याधिकरागाभावात्॥ केचिन्नुतस्यापूर्वत्वोपकारेत्यादिमूललौकिकिनात्वे। पूर्वरूपोपकारज
 नकत्वलक्षणाप्रयोजकोपदर्शनमुखेनालौकिकत्वहेतोरप्रयोजवत्त्वपरमित्याहुः॥ अपेक्षणीयाजनकत्वमिति॥ पूर्वोक्तमप्यनपेक्ष
 णीयजनकत्वन्नयस्यासादेतत्परमेवअतएवसंसाधनपेक्षणीयजनकत्वेनमंगलोपाधिसत्त्वात्साधनव्यापकत्वमितिनाशं
 तव्यमितिभावः सतीति। गौरवादित्यंज्ञमेतद्व्याख्यामंगलजयादृष्टोत्तेजनकत्वपक्षेविद्युनिर्दिष्टविनापिकार्यसंभवतिपद्यितथापि
 विद्याभावापेक्षयामंगलजयादृष्टाभावविशिष्टस्यविद्युर्भावेऽहुरितिसनहेतुरित्याह। उक्तकत्वेपीति। यद्यपिवर्धदेवदत्तंयथा
 मासमाप्यतेमितिहत्यायाउद्देश्यत्वतानाहितसंस्कारकालोपाध्यामंगलादनाशेसमाप्यभावप्रसंगेनतत्रोत्तेजनकत्वमवश्यंवाच्यं
 थापिविद्युर्पूर्वकसमाप्तौनतथात्वमिति। यद्वाहस्यतत्रादृष्टंविद्युर्नृपंजयते तदेवमंगलेननाशयतेननुसंस्कारकालोपाधीप्रति

कि
ने

मंगलस्योद्देशकतेति भावः। कल्पेति मूलं प्रयाजादिकं विना दर्शघट्टदर्शनात् प्रयाजादेः सामान्यतएव हेतुत्वं मंगलविविधप्रमत्ता
 नुष्ठितसमाप्तिदर्शनात् तस्य विघ्नस्थलीयसमाप्तावेव हेतुत्वात् तत्र विघ्नधंसस्यैव द्वास्तौ चिन्तात्रेदलाद्यव्यतिनावः। ननु मंगलज
 न्मापूर्वस्य समाप्ति सामान्यहेतुतापानव्यभिचारनिवृत्तयः प्रमत्तादि स्थलेपि जन्मात्तरीयमंगलसंज्ञापादिसंसारसादृशतः। तस्मिन्नेत
 त्रविघ्नाभावधारकत्वे प्रतिपाद्यमानेपि नापूर्वधारत्ववार्धत्वात्। अतः पूर्वजनपितृविघ्नाभावजननसंभवादित्यत आहुतिमनसि ह्ये
 ति। विघ्नाभावस्यावश्यकत्वेमेव मनसि निधायेत्यर्थः। कल्पेति। मंगलं विघ्नविघ्नकोटिचिन्ताभावान्नतज्जनकं विघ्नतानवत्तैव क्रियमाण
 त्वादिति सामान्यतोऽतस्तसमाप्तिकामप्रवृत्त्यनुपपत्त्या विघ्नजनकत्वेतिरस्ते प्रागभावात् स्याज्जन्तपातजनकत्वेनिरस्ते विघ्नधंसजनकत्वेन
 वस्थिते समाप्तिकामप्रवृत्त्यनुपपत्त्यैव तस्य मुख्यफलत्वेनाधिते परिशेषादिघ्नधंसस्य धारत्वमित्यर्थः। आहुतिः। यद्यपि धारत्वमत्रापि क
 ल्पम्। तथापि पूर्वकल्पे धारधारतयोः कल्पत्वमिह तु धारस्याहुतमिति भेदः मूले च धारत्वेन धारमेवाभिहितं केचित्तु विघ्नधंसवि
 शिष्टसमाप्तिप्रतिवेदेन मंगलस्य कारणात्वेनाधितात् विघ्नधंसे मंगलजन्मत्वं समाप्तिजनकत्वं संसर्गमर्षादयाभासमिति शब्दादेव धार
 त्वनिश्चयमाह। प्रकारेति द्वारेत्यर्थः। लौकिकाः। त्वविरोधस्य स्यान्वपार्थमाह। यद्येति तथा च ईदृशो धनस्यैवेत्यर्थः। तत्तानमात्रम
 धिकार इति। प्रहृष्टिप्रयोजक इत्यर्थः। अमथातृनिश्चयहेतुत्वात् तैरिसवधेयैः केचित्तु स्वविशेषाणां प्रतिबंधान्जन्यकार्यत्वतना
 नुशेधेन परमते सर्वेषामधिकारविशेषाणां अवग्रहनिश्चयत्वेपि नैवापि कमतेन तथा प्रहृष्टिप्रतिसाक्षानुपयोग्यधिकारविशेष
 रास्येव निश्चयपेक्षणात्। तानकामनादीनां साक्षदेवोपयोगादिति यथाश्रुतमेवाहुः। तत्र समाप्तिकामनाधिकारविशेषाणां सा
 च निश्चितैवेति ग्रंथविरोधात् अतएव सादिमूलं वेदिकेऽधिकारविशेषाणि श्रवणावश्यकतया विघ्ननिश्चयश्रानोयते पूर्ववदु

रितधंसार्थप्रवृत्तिप्रतिदुरितनिश्चयस्य हेतुत्वेनेतिभेदः। तथाचात्रापि। शोचाचमनादाविवदुरितानमात्रवदनधिकारिकत्वेमतीतिवि
 शेषाणासिद्धिर्मगलेपीत्यर्थः। पुरुषविशेषातयानिश्चितस्य प्रवृत्तिद्वाराफलहेतुत्वमधिकारत्वेतद्विघ्नेनसंभवतीत्याह फलहेतेरिति
 साचनिश्चितेवेतिमूलं यद्यपिस्वरूपमसाकामनयाप्रवृत्तिसंभवेकिमर्थतन्निश्चयधावनं। तथाप्यधिकारिविशेषात्तमेवप्रवृत्तिजन
 कनिश्चयविषयकतावच्छेदकमुक्तरीत्यानिश्चययदितमेव अधिकारिविशेषात्तमितिभावः निश्चितत्वफलहेतुत्वात्तावपहायपुरुषात्
 त्वेनज्ञातस्यप्रकर्तकत्वमधिकारत्वमितिमन्वानस्यमंतयत्वितिमूलनिबद्धविदिमिहमूलं यथाश्रुतेज्ञानसामान्यप्रयोजकतायाविवक्षितायां
 पूर्वोक्तिमेवदृष्टव्यं नचपिचेतिमूलमसागतं दुरितधंसार्थप्रवृत्तौदुरितनिश्चयहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितत्वादत आहानिष्टेति। तत्रदर्शनेमिति॥
 असंभवि। अप्रयोजकत्वादितिभावः। नचनोयाधिकत्वमेवविषयबाधकं स्यादत आह। दुभितेति॥ दुरितधंसत्वनिपतधर्मप्रकारकेष्टा
 पूर्वकत्वमुपाधिरित्यर्थः। प्रारब्धप्रतिबंधकधंसत्वमुद्देश्यतावच्छेदकमितिशेषः॥ अदृष्टतदन्येति। अदृष्टतदन्वयधंसत्वस्यार्थः वस्तुतो
 ननुविघ्नसंशयद्वयादिपर्वथक्षेविकल्पनीयं। किंपापधंसार्थप्रवृत्तौपायनिश्चयस्यहेतुत्वमुत्तसामान्यतएवानिष्टधंसार्थप्रवृत्तावनिष्ट
 निश्चयस्यहेतुत्वमिति आसेविघ्नसंशयद्वयादिमूलं द्वितीयेऽपिचेतिमूलं ननुफलावर्धननिश्चयः प्रवर्तकः विप्रधंसत्मात्मकद्वयस
 न्देहेचमनास्तित्याशंकायामलंकितेति। स्मःखादिरःखड्गवः। नियोगोदृष्टं। तत्त्वसाक्षात्वादिति। प्रवृत्तिप्रसक्तत्वमात्रेणाविकृतत्वमितिदेवद
 तिभावः सर्वयागानामिति। सर्वासामिष्टानामित्यर्थः तासांदशैश्वर्यामासप्रवृत्तिकत्वादितिभावः। सामानाधिकरण्यामिति। एकधुर्मा
 वच्छिन्नानपिदमित्यर्थः अनुब्रूवेविवादादाह नवेति। नियोगसाधनद्वयेरायगः कथमित्याकाक्षायांनियोगसाधनसंतुष्टद्वयमवहन्ती
 तिनाकाक्षिताभिधानमित्यर्थः। व्यतिरेकनिश्चयो। द्वाव्यतिरेकनिश्चयः हिसमलउदाहरणप्रदर्शनस्यलं। देवतावाहनमुदाहरणदृष्टा

नः तदयमर्थः यद्यतिरेकनिश्चयइत्यादिवागमिग्रहार्थं देवतावाहनं दृष्टानुक्तं न तत्र व्यवहारसंशयः प्रतिबन्धकः प्रतिबन्धकोक्तं अतिरे-
 कनिश्चयसमानविषयकसंशयत्वादिसुमाने विशेषात् सत्त्वं इति नार्थहान्यलप्रदर्शनमिति वाकारश्चमूलग्रामादिकस्येवैव । वस्तु
 तत्त्वमलेनानुपपन्नकामयवर्तिव्यतिरेकज्ञाने सर्वकर्मणोऽनुष्ठानमिदं दृष्टं ननु यत्नस्त्रिधाकारोपि संशयः इति नैमिषिके हेतुः स्यादित्या-
 दिग्रंथेन पूर्वोक्तव्याप्तिरवाधनादसंगतिमात्रक्याह । यद्विहेति प्रवृत्तभावमिति तद्यापि मंगे नैमिषिकेपि निमित्तसंशयश्चायं इति स्यादित्या-
 शंकाप्रकारं तेषां तत्र प्रवृत्तभावमुपपादयतीत्यर्थः । प्रधाने नैमिषिके भेदाश्लेषरूपे निमित्तमधिकारः प्रधानाधिकारिणा एव चात्रैव अधिकार-
 इति देवतावाहनेपि भेदाश्लेष एवाधिकारः न स्यात् सर्वदिनेः सत्त्वादेवतावाहने स्यानुष्ठानमिति नैमिषिके हेतुमलस्यार्थः नन्वेवमाश्लेषाभा-
 वादित्येववक्तव्येति श्रयग्रहणं किमर्थमित्यत आह । निश्चयेति । यथाऽधिकाराभावो वाचकस्तथाधिकारनिश्चयाभावोपि निसंशयोपा-
~~स्यति नैमिषिके हेतुः स्यादित्यादिग्रंथेन पूर्वोक्तव्याप्तिरवाधनादसंगतिमात्रक्याह । यद्विहेति प्रवृत्तभावमिति तद्यापि मंगे नैमिषिकेपि निमित्तसंशयश्चायं इति स्यादित्या-~~
 प्रयासो गौरवादाहः वस्तुत इति आश्लेषाभावात् तत्रैव वाचादिति हेतुद्वयमिह भिन्नं इति तत्त्वं नन्वेवमिति प्रधानेक्षयाहस्यनिमित्ततया तद-
 नैकभुक्तेपितस्याधिकारत्वात् तदभावेऽनुष्ठानं न स्यादित्यधिकारासत्त्वप्रयुक्तेऽनुष्ठानेदेष इत्यर्थः । अपि चेति । शुद्धत्वविहितकालजीवि-
 त्वस्त्यसामान्याधिकारिविशेषावतामपाः वक्ष्यमिदं कर्तव्यमित्येवंरूपनिश्चयस्य आशङ्क्यो मनसा संभव इति भावः । मलेऽधिकाराभावा-
 त् कर्तव्यता निश्चयाभावात् ॥ ननु अधिकारो नागनुष्ठानमित्यर्थः । अन्यथा कर्तव्यता निश्चयस्याधिकारत्वे तत्रैव स्पष्टवर्तकत्वापत्तेः ।
 न वस्तुतः निमित्तरूपाधिकाराभावोपसंहारोऽप्युक्तमनुष्ठानमित्यनेन वक्तव्यसहोदिति । सर्वदिनस्येति मले यद्यपि पर किंचिदङ्क-
 र्त्वात् नैमिषिके साक्षादङ्क देवतावाहनवाधायैक्षयाः । अङ्कः सर्वदिनवाधस्योचित्या देवतावाहनं नैमिषिके तथोपधि कृतस्य किंचिदङ्क-

म

म

राम.

१०

गहाभ्यापिकर्मनिघोहः कालहानौ तु नाधिकतत्त्वमास्ति कालस्याधिकारिविशेषात्वादिसवधेः । अधिकारितमलं अनुवृत्ते स्यात् ।
ननु च इष्टदेवतावाहनं मंगलमित्यत्र यद्यपि पदस्य स्थितेऽतिरिक्तपरं तथाप्युद्दिने देवतावाहनमिष्टदेवतावाहनपदस्य स्थितेऽतिरिक्तदेव
तावाहनमिति रिक्तपरमस्त्वमेव प्रथमेलाघवमिति व्यापकाभावेनाङ्गत्ववाच्यं न खिति मूलं तत्र च प्रधानविधिविधेयत्वं लौकिकाङ्गं
षु नास्तीत्यत आह वैदिकेति प्रधानेति मूलमपुनः न हि प्रधानविधिराङ्गं विधेने इत्याशङ्क्य तस्मात्त्वमिति येष्वल्लादिति मलात्
सारेणाभ्याचष्टे प्रधानेति केचित्तु प्रधानकर्तृव्यताबोधकविध्यपेक्षापि विधिवेक्यकर्तृव्यताकल्पे प्रधानकर्तृव्यताबोधकविधेक्यता
क्यतापन्नविधिवोधककर्तृव्यताकल्पेवास्त्यर्थ इत्याहुः नत्र प्रथमे एकदेशः अर्थेक्षापि न तस्य लौकिकप्रमाणस्य कर्तृव्यताबोधने शास्त्रनि
रर्थेक्षत्वात् । द्वितीये एकदेशः एकवाक्यतापवन्तस्य शास्त्रस्य तत्र शङ्काक्षत्वादिति चेत् अपरार्थे सादि तत्र प्रयोजकत्वं उपाधिर्वाच्यं चोत्सादि
नाचवाधो मूले विवक्षितः । तदङ्गत्वविधानमिति मूलं लाघवसहकारेणाङ्गत्वपर्यवसानमिति भावः । प्रमाणार्थं वाक्यचनदिव्यापारः क
र्तृव्यमिति लौकिकप्रमाणप्रतिबंधके सति कथं समाप्तिः स्यादित्याकांक्षामुत्थापयति । ततश्च प्रतिबंधकाभावसं पादको विव्यापारः
कर्तृव्यमिति मंगलविषये प्रमाणप्रवर्तमाने भवति तत्सापेक्षमित्याहुः मूले प्रतिबंधकेति मूले लौकिकेति मंगलमोचोक्तप्रमाणस्य
सम्यग्वाक्यानां तत्र लौकिकप्रमाणस्य वाक्यचनदिव्यापारस्य प्रवर्तमानायां प्रतिबंधकाभावसं पादको चोत्तरप्रमाणसापेक्षत्वादिति
वाक्येयं प्रमाणमिति पाठे वैदिकप्रधानकर्माङ्गं न ते मंगले वैदिकप्रधानदेशकालान्वयः स्यादित्यर्थो वाच्यः लौकिककर्माङ्गे उ
क्तनिपमाभावात् तत्र च प्रधानपदस्य विशेषपरत्वे पापपदस्याप्यत्र चोत्तरवाक्येति पाठे निश्चिन्ता नृणां पापपरिति । मूलं नृणां
असाधारण्यं इत्यादिना प्रधानदेशकालान्वयित्वे प्रयोजकतात्तरदर्शयता वैदिकमंगलत्वे तत्र प्रयोजकमित्युक्ते समव्याप्तेऽप्यभिधाने

मेतदित्यमे व्यापारकत्वनयोगादिति तथा चेहहेतोरभावात्तत्र्यभिचारइतिभावः इदमुपलक्षणासाध्यसत्त्वाहपिनयमिचाराइत्यपि
 द्रष्टव्यमनुगोणजलानुमनेनमुदिजनयताप्यानुषंगिकमदष्टंजन्मतएवेतितत्र्यभिचाराहाहा पूर्वजनकत्वेति नन्वेवं शिखावे
 धनेयमिचारात्तदवस्थं॥ तस्यपिवा मागमानन्वयिनेः साधारण्यदितिकिञ्चिदेद्विकर्मनन्वयित्वमसाधारण्यवत्तत्तत्र द्रष्टव्यमादा
 वपिनासीत्यस्वसादाह वस्तुतइति प्रसंगादेकोदशिमतमाह सदेतीति अत्रान्यदसत्त्वासादावने तद्विजुलादिरतादेवैवैकस्या
 पिपुरुषार्थत्वत्रसत्त्वसंभवः फलोत्तरसत्त्वेहिनेतत्रप्रयोजके किंतुसुखक्रन्त्यकारकत्वे फलोत्तराभावे सतोत्पादौ चपडत्ते तदेकदे
 विमतमात्रिसेति ध्येयं उपलक्षकत्वादिति मले कार्यतावधेरकप्रविष्टत्वादिसर्थः समाप्तेति॥ समाप्तिसामान्यस्यमालाजन्मत्वेतदे
 नुमायकत्वासंभवादितिभावः सामान्यत्राहस्यविशेषपरत्वमपि प्रेत्यतद्वतानं परिहरति विधेति असंभवंकसादयति स्वर्गात्तस्य
 तद्वज्येति नियतान्वयव्यतिरेकयोर्ग्राहकत्वमभिप्रेत्याह ग्राहकाभावादिति माग्राहिमागत्वंतां किं वधकमिति चिंतामणिकार
 मतेपि विघ्नघ्नसकामो देवतानतिमिचरेदित्यादिविधौ प्रथमं सामानाधिकरण्यात्तत्रोपलक्षकविघ्नविशेषध्वं सत्त्वात्मककार्यतावधेरकक
 ल्पनमौत्तरकालिकमेवेतिभावः अन्यथासिद्धत्वेदिति साक्षात्परंपरोदासीनतावत्कारणत्वमात्रं तच्च स्वव्यापारान्पराः व्यवहितपूर्वत्व
 गभित्ततथाच तदुत्पत्तेनैव विनिष्पन्नविध्वंसानुत्पत्तेरपि कारणात्त्वत्वेत्त्वपर्याप्तिसर्थः द्वितीयं दृष्टयति नचेति ननु निर्विघ्नसमाप्तिका
 मइति श्रुतिपक्षे निर्विघ्नत्वस्य श्रौतत्वादेव कामनावधेरकत्वं समाप्तिकामइति श्रुतिपक्षेपि अधिकारिविशेषणीभूतकामनापामे
 च श्रौतधर्मावच्छिन्नत्वनिमित्तं ननु सद्भस्यं अतएवादेष्टुमीष्टसाधने तातो नेकामनाभवसेव तथाच निर्विघ्नसमाप्तिकामनापामे अधिकारि
 विविशेषात्त्वभावेपितत्त्वहृत्पेवधकाभावइत्यस्वसादाह वस्तुतइति तयोर्जनकत्वकार्यतावधेरदत्तयोः॥ अत्राप्रयोजकत्वमित्यस्य

६ रसादित्वेति समाप्तिनिष्ठमंगलजन्यतावधेदकं नास्तीत्यतिप्रसंगतावस्थ्यादित्यंतस्य तासंघे । नापिमंगलेति मंगलसमानका
 लीनोपोविघ्नस्तद्वं स सर्वकसमाप्तिं यथा न वधेदकं तथा विघ्नसमानकालीनयन्मंगलतत्सर्वकसमाप्तिं यथा न वधेदकमित्यर्थः
 । प्रतिबंधकस्येति स्वतः सिद्धविघ्नभावस्यैकात्म्यमंगलजन्यविघ्ननिवृत्तिर्द्विर्द्विकाचाप्यसमाप्तिस्तुल्यकालमेव यत्र भवति तत्राद्या
 मुक्तधर्मद्वयमतिप्रसक्तमित्यर्थः ननु मंगलजन्यविघ्नं स विशेषजन्यसमाप्तिं भवेदकं मास्त्वित्यत आह । न्यथेति ॥ अयं प्रतिज
 नकं प्रतीत्यमथासिद्धिभ्यां तत्त्वज्ञानविशेषेण कारीमराणामोक्षप्रतिपत्त्यामथासिद्धं तथा मंगलमपि समाप्ते विघ्नं स विशेषेणान्य
 थासिद्धमिति दुर्भपितुल्यमित्यत्र स्पार्थः । वस्तुतः प्रतिकारीमराणोकाराणो बोधकमाणां तेषां प्रसिद्धते तदपिना । आचारस्य प्रयो
 जकत्वमात्रबोधकप्रत्याक्षेपकत्वादिति प्रष्टव्यकार्यः । तत्प्रत्यक्षात्वाच्च वाच्येति । तथा चावश्यकत्वेन तदाद्यमथासिद्ध्यापि न मंगलं
 हेतुरिति भावः । सर्वकारीमराणां दृष्टान्तेन मंगलस्यामथासिद्धिरुक्ता । तामेवमापवयवविभागादिदृष्टान्तेन दृष्टीकरोत्यमथेति । विभा
 गग्रहणावएकदेशिनाऽथ विभागस्य दुर्भनाशकत्वस्य कारात् अत्र वदंति । अयं प्रतिपत्त्याद्यमथासिद्धिद्वयमत्रासंभवंति मेव । अ
 वधेदकैर्येक्षेण प्रत्याकारात् तबोधनेन हेतु एवेति नियमघटिततत्त्वक्षणायोगात् । यत्र स्वतः सिद्धविघ्नविरहस्तुल्ये अत्रापि
 कल्पनेन विघ्नभावेन मंगलममथासिद्धमिति । तदपिना । अस्मा मंगलकाराणो बोधयंत्या अनन्यथासिद्धत्वमपि बोधितमि
 तितद्वक्ष्ये स्वतः सिद्धविघ्नविरहस्तुल्यसमाप्तौ स्रुतसंपत्तेरेव हेतुत्वादिह च विघ्नस्य लीयसमाप्तौ न स्यात्प्रसलेनावश्यकत्वं
 कारणानि यत्तत्त्वावदिति । यच्च कारीमराणो कारीरीमरापवयवविभागवत्तमंगलममथासिद्धं न च कारीमराणो कारीयोः मो

क्षविशेषेष्टविशेषे च हेतुत्वस्यैवाभ्युपगमात्। अतएव कारिणीजनितवृक्षे जातिजातिभेद एवेति स्मृतं। यच्च कारिणीभार्यादेः
 कारणात्वं च विदुष्यते तत्र तत्त्वज्ञाने विना स्वातंत्र्यात् हेतुत्वेनास्तीत्यभिप्रायः। मापवयवविभागस्य च कारणात्वं प्रमाणाभावात्
 ह्यवशं तेरेव प्रमाणात्वात्। यद्यपि आचारस्य प्रयोजकत्वमात्रेण बोधकश्रुत्याक्षेपकत्वमिति तदपि न एवं सति प्रत्यक्षविधेरपि आ-
 चारजनकत्वानविषये शक्तताया अश्वमेधादेरपि कारणात्वाभावप्रसंगात्। न च प्रयोजकत्वमात्रेण सा बोधितेऽपि अन्यथा सिध्यतु
 यत्नं भाव्यमेवादेः कारणात्वात् पर्यायस्यतीतिरिति वाच्यं। मंगलेऽप्यन्यथा सिद्धिर्विरुद्धस्य प्रदर्शितत्वादिति॥ अत्र ब्रूमः॥ अवश्यं क-
 ल्पेत्याद्यन्यथा सिद्धिसत्त्वाच्च मंगलकारणा विघ्नसंमर्गाभावकारणात्ताया आवश्यकत्वात्। न च मंगलाप्रयुक्तविघ्नविरुद्ध-
 लीयसमाप्तौ सङ्गतसंयत्ते हेतुत्वमंगलत्वात्तदुद्धारः कृत एवेति वाच्यं॥ न हि समाप्त्यदिरूपे कार्ये सङ्गतस्य साक्षाज्जनकत्वं बोध-
 प्रयोगादाविवदृष्टसंयत्तावदृष्टविलंबेन विलंबाभावात् किंतु मंगलस्यैव विघ्नघ्नं सविशेषकारणतथा च विघ्नसंपत्ताभावछले अवश्य-
 क्त्वादि घ्नसंमर्गाभावाद्योऽप्यन्यथा सिद्धिः किंचैकस्मिन्विशेषे कारणाविशेषस्वीकारे तदितरविशेषे कारणांतरमावश्यकमिति
 प्रमाणजन्यत्वव्यवस्थायनावसरे स्मृतं देववक्ष्यति। तथा च विघ्नसंपत्ताभावछलेऽपि कारणविशेषोक्तम्। स च दुर्वचः कारिणी
 श्रकारणात्वेतिरेकदेशेऽप्येतेन। यच्चोक्तं प्रयोजकत्वमात्रे विधेरर्थे अश्वमेधादिकारणात्ता कथमिति। तत्र अवश्येत्याद्यन्यथा सि-
 द्धेरैव तत्राभावेन कारणात्तायामेव विधेः पर्यायत्वानात्। अश्वमेधेनेति करणात्वाच्चित्तायायाः प्रत्यक्षत्वाच्च। वस्तुतो भवतु कार-
 णात्वं विधेरर्थः तथापि विघ्नघ्नसकाम इत्येव श्रुतेरुत्तरपक्षे लाघवात्। न च कामनाविषयत्वेनोपस्थितसमाप्त्येव विधेः सागदिति वाच्यताया

सतिसमाप्तेः स्वतोपुस्तार्थतया सारवोदेरयिका मना विषयतपातंत फलकता बोधकोपि लिखेः कल्प्येता तत्र चेन्नैव मिहा
 पित्तमामनि तस्मादप्रत्यक्षे विधौ लाघवादि सहकारा विधिवं कल्पित्वा फलावधारणाप्रत्यक्षं यथा श्रुतविधिमादयेति ॥ य
 च विधौ मूलसंख्यलभयद्यदकमादायान्दयमभिचारनिवारणं तत्र विलवतरेकविधस्य बहुभिरपि मङ्गलैरनाकारात् ॥ ए
 केनापि विलवता मङ्गलेन बहुविधनिराकरणादिति दिक् ॥ अत्रेति कलिका पूर्वमिदं त्ववदबोधितेनाशिकोनाशे त्वाप्रतिष्ठे
 त्वानिविशेषाणामप्येयजमस्य कीर्तननष्टस्य प्रतिष्ठाया प्रतिष्ठे स्यात् पूर्वस्य वारणा यदेया विननु प्रधानत्वेन प्रधानजन्मातिशय
 स्येत्पवत्रं वाच्यं अथ शिखाबंधनादिजग्यागास्तु चैव्यभिचारत तथाच विहितयदमप्रसिद्धि वारकमेवास्तु प्रधानत्वेन जन
 कल्पस्याप्रसिद्धेः किमिति फलपदस्य विशेषपरत्वे ज्ञेय इत्यतिप्रत्याह ॥ वस्तुत इति ॥ शिखेति शिखाबंधनादिजग्यागास्तु चैव्यभि
 त्थः अत्र कल्पे अतिशयं कार्यसामान्यपरमेव ॥ असादौ तत्वेन जनकत्वाभावात् इति त्वेदबोधिते त्वाविशेषादयमिहापि देयं
 अमं तु केनिमूलं प्रतिष्ठायादिजनितत्वेनेति शेषः ॥ अनुप्रतिष्ठायादिजनितविधानेन प्रतिष्ठेत्वा तत्त्वरूपा सिद्धिरित्येव
 रसात् किंचेति मूलं ॥ तत्रास्वसमाह ॥ मेघेति ॥ तर्हितभावेनेयेति मूलोपरिशंकेते ॥ अत्रेति ॥ एकविषयत्वाभावात् ॥ एक
 र्मावधिज्ञोपस्थितिकविषयत्वाभावेति अतो ये व्यवस्थाप्यस्य विकल्पेभिन्नविषयत्वस्य न विरोधः ॥ विकल्पे एकधर्मावधि
 त्रप्रत्येव ह्योर्जनकत्वमित्येकदेशेनेतेन वारीकेये न वैकल्पिकतेति ॥ तथैवैकल्पिकत्वात् तानामप्यपगमादेकदेशिना
 विकल्पयदेनभिन्नभिन्नकार्यजनकत्वमत्रस्याभिधाने तत्तत्त्वादिमूलमसंगतमिति शंकां अत्र नवष्टेदकतयेति अत्र न सिद्धि
 र्भया समासीत्वेनोपस्थिता समाभिप्रत्येव मंगलस्य प्रथमं हेतुत्वग्रहो ननु विद्याभावपूर्वकसमासित्वेनेति भावः ॥ विद्याभावापेक्षा

चि.म.

१३

यामिति विप्रसज्य समाप्तिलस्यावच्छेदकत्वेऽवश्यमविप्रसज्यस्यैवधारत्वेऽप्रवृत्तिमानाभावेनापूर्ववादिनामेकदेशिना
नेयंशंका उत इत्यर्थः ॥ यद्यपि समाप्तिकामांशमालमत्तरेदिति प्रगल्भस्य समाप्तित्वेनोपस्थिते प्रतिकाराताग्रहान्मंगलाप्रयुक्ते
विप्रविरहस्य लीपसमाप्तौ तदनुगोचरेन सह तत्कारणात्तद्वेधकश्रुतिकल्पनात् शंका संभवयेव ॥ तथा व्यवप्रकल्पप्रतिवेधकसंसा
गाभावेनाप्यथा सिद्धेः श्रुतेः प्रयोजकत्वमात्रपरतया हेतुताया ह कमानाभावाच्च नायकत्वप्रतिभावः ॥ नैवमिति पास्याभावसहस्र
तपोर्द्धपोर्ध्वकर्णविशेषप्रतिजनकत्वपास्याभावकालीनोक्तयोर्विशेषप्रतिवायत्रजनकत्वेऽप्येतावद्विकल्पः ॥ सवाप्यत
त्रैवयत्रैकवर्मावच्छिन्नोपस्थितं कार्यप्रत्येकं कारणास्तुक्तावाशब्दयुक्तमेकप्रकाराभ्रातविधीयते ॥ न चैतद्व्याजयेद्यदिषु वाशब्दाभा
वादेकप्रकाराणां भ्रातृत्वेति प्रथमकार्यः ॥ किंचित्पागाकांक्षाप्रवृत्तिविधिवेधत्वेन ह्येवमुगतेन रूपेण एकजातीयं प्रत्येव जनक
त्वे वैकल्पिककारणात्मादाः ॥ तत्राप्यवप्रयोगे वीक्ष्य पादानप्रसंगादिति वीहियवन्पताभावाच्चित्रविधिवेधद्वयत्वेन कारणात्वे प्रो
हियवन्पताभावावच्छिन्नैव नवाकार्यत्वमिति तु संस्रष्टे गोरवसीत्यानचित्त्वेन यदापदवच्छिन्नैः तैः पस्यामवस्थायां यावत्तथावती
युक्तियुसतीधितियात ॥ यज्जातीयाधिकाराक्षार्तं तज्जातीयानधिकारात् तज्जातीयजन्यत्वं तज्जातीयस्येत्यर्थः ॥ अत्रान्वयव्यतिरे
कमात्रेणैतासंभज्यताधरेणादित्येकस्यामवस्थायां मन्वयव्यतिरेकविक्रान्तदपियथाश्रुतमनुययत्रैवमाभावाच्च दासीनावस्था मे
कांमादापासमेउभयसत्तात् ॥ अतोयावत्तथावतीति स्म ॥ अत्र वा संभववागायस्वस्वव्याप्तिरिति स्मृतिविशेषादेयं ॥ अ
न्यथायस्यामवस्थायां दंडादिभ्यक्तियुसतीषु दंडानंतरं दंडस्यासत्त्वं तस्यामवस्थायां दंडानधिकाराक्षणात् तत्राक्षणादयसत्त्वमप्रसि
दस्यातविस्तृतोनेदं विशेषां देयं आकाशादिजन्मनाद्यादिसंग्रहाय व्यतिरेकभागस्यापादनस्तत्त्वात् ॥ अधिकारात्तानधिकारा

वा

वा

रम.

१३

५ रक्षणे यज्जातीयाधिकारात् तस्यामवस्थायां तावती युक्तियुसतीधितियावत् न ५

त्वेव स्वस्वव्याप्याभ्यतरस्य विवक्षिते। अतो न यागादिजन्यस्वर्गाव्याप्तिरिति यवस्थिरेयन्तर्। ये सति विधमाने यदविकर
 रोति यदंतदेवतं जन्म त्वमित्यनेन संबध्यते। अधिकारां चार्थाद्यन्तर्तीयाधिकारा मेवेति नोक्तं अक्षरविरोधः। यदपि देव
 स्थिनाधिकारोत्पादितोऽस्तु स्पष्ट एव। अत्र चावच्छेदकवत् स्तूणेऽपि वक्षितं। तेन यस्यामेव स्तूणायां यदधिकारापक्षोऽत्र य
 स्तूणात्तरयत्तूणे यदधिकारणत्वं तस्यामेव स्तूणायां तदनधिकारात्तरयत्तूणे तदधिकारणत्वं तदधिकारणत्वं तदधिकारणत्वं तदधिकारणत्वं
 दंडाधिकारणक्षणाद्यवहितोऽत्र क्षराग्रहणात् प्रकृते च मंगलाधिकारणक्षणावधिकारतोपक्षणाग्रहणादिवर्धमानं न देव। न चैवं
 दंडाग्रजमनायि धरे स्यादित्यत आह। एतच्चेति। नो मयमिति। किंचेतीति च विसाद। स्तत्र किंच प्रधानत्व इति प्रकारां घृतमि
 ति ध्येयं। तव विद्याभाव एवेति। दुरितघ्नस एवेत्यर्थः। न हारकोऽय इति दुरितघ्नस इरासामग्री संयतिरित्यर्थः। समाम्य विलंबेति।
 यद्यप्येवमप्यविलंबितसमाप्तावेव हेतुत्वमंगलस्यास्तु तथापि कामेनानुरोधादेतदादत्तं। किंच मंगलजन्यो विघ्नघ्नो न सा
 क्षात्समाप्तिजनयति। दृष्ट संयत्तौ दुरितघ्नसमाप्तिविलंबादत्रानादिति सामग्री स्यादनमुरेव न समाप्तिहेतुत्वे वाच्ये साप्रत्य
 वलाघवात्फलमिति भावः। समाप्तिपक्षोक्तोऽश्वदेवा इहापि ध्येयः। केचित्तु विघ्नकादाचित्काभावत्वेन ह्येव दुरितप्रागभा
 वप्रधेसंयत्तुभयोरपि फलत्वं। अतो विघ्नो निवर्ततामिति वदन्ति। कदाचित् विघ्नो मा भूदिति च कामेनोपपद्यत इत्याहुः। तत्का
 मनयेति मूलं। निर्विघ्नसमाप्तामिति ~~कदाचित् विघ्नो मा भूदिति च कामेनोपपद्यत इत्याहुः। तत्का~~
~~मनयेति मूलं। निर्विघ्नसमाप्तामिति~~ कामनावल्लक्षणत्वेनेत्यर्थः। अन्यथा विधौ कामनाया हेतुत्वप्रकारत्वयोरभावात् तृतीयानुप

श्यं

चि.म.

१४ क्षि

ययत्नेः। उक्तार्थेनुप्रकारेत्तीयेति। कर्मरंभकालविहितत्वस्यास्येमाहा। तत्कालेति कर्मरंभकालकर्तव्यत्वेन प्रमितत्वमि
 त्यर्थः। तज्जनकपागादिति। स्वस्वनिर्वाहकत्वादिति भावः। प्रयाजदिति ब्रिहस्पत्यव्यातादित्यर्थः। प्रयाजदेः स्वस्वनिर्वाहक
 त्वात्कालनिर्वाहत्वं वा विवेत॥ लौकिकव्यापारणाय वैदिकपदं यत्कर्म प्राक्कालकर्तव्यत्वेन विहितत्वे तस्यैव कर्मणो निर्वाहक
 त्वलाभाय प्रारिप्तमित्यदं। अन्यथा रंभरीत्यादावतिव्याप्तेरिति दुष्टं। अनुकामनयेति तत्तीयानसंगात्ताविधौ कामनाया हेतु
 त्वाभावात्। प्रकारत्वाभावाच्चेत्यत आह कामिकर्तव्यत्वेनेति। अत्राभिप्रायः पूर्वमुक्तः। तथाच प्रकारेत्तीयेति भावः। का... भेदेति वा
 । अन्यतः प्राप्तिजयाधनुवादो हेमस्य वा पूर्वस्य विधाने विद्यमानवादवैयर्थ्याय त्नेरित्यर्थः। रूपालाभादिति। द्रव्यदेवतपोप्राप्तेर
 त्यर्थः। इतिवदंतीति॥ अथ मध्यमि मंगलाचरणादुत्थातर्गतस्याप्यथ शब्दस्यार्थानीपमानोदनुं भवेवमंगलत्वं संभवोच्चेत
 कल्पनादयं सम्पत्तिरिति अरुचिबीजमत्र। अतं प्यं रटिप्यजित्वा तस्य स्तले लेशतो व्याख्यायते। गुणवत्तयेति॥ अन... क्त
 र्थयद्वा व्यधर्मवत्तात्तापकः शब्दः स्तुतिः। तेन गुणानामनुगतत्वात्क्षाननुगमो न दोषः। केचित्तु चेतेन उल्लेख्यं दयद्वयं
 प्रवर्तते सगुणस्तद्वेधकः शब्दः स्तुतिः। तथाचोचेतनो लक्ष्यकोर्त्तने स्तुतिपदं भाक्तमित्याहुः॥ यमुद्धिरेति॥ सिय कर्षवोधनात्
 कूलतावेधदकजातिमन्वापादित्यर्थः। साचजातिर्ज्ञानेमानसत्वव्याप्या एकाकायिकी। अथ ते रक्मजत्वादिव्याप्यानां।
 वाचिके च नयामेसिदो सर्वसर्ववर्णानुभवहितसंस्कारसचिवचरमवर्णद्विपसंनिवर्णग्रह्याचरमवर्णनिष्ठावत्तादि
 व्याप्यानां। नानास्यैवेत्यापाततः। एकत्वत्वे उक्तरीत्या संभवति नानार्थत्वायोगात्। किंच वाचिके जातिसंस्कारेण नमस्त

वा

द्यु

रम.

म

दिव्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिद्व्याप्यानानाज्ञातिवोद्या॥तथाचपुरुषान्तेनवाचिकनमस्कारानंत्प्राज्ञत्र
 प्रत्येकविवेकसंभवेः॥तस्मात्प्रथमकल्पएवसंयान्स्वीकृतेति॥ननुवेदस्यपावत्वविषक्षायांमंगलकर्तुःशिशुत्वाभावाप
 न्तिःसर्वेषांवेदानामसर्वज्ञत्वेनाज्ञानात्एकदेशविवक्षायांवेदेतिव्यामिः॥अहिंसादिप्रतिपादकवेदभागस्यतेनपिप्रामाण्य
 स्वीकारादितिचेतन॥यावत्तस्यैवविवक्षितत्वात्विशेषाकारेणसंज्ञावेदानज्ञानतोपिस्वार्थसर्ववेदाप्रमाणमितिअभ्युपगम
 सत्वात्॥नचाभ्युपगमस्यविशेषातोपलक्षणात्विकल्पेनाप्याप्तित्वामि॥वेदाप्रामाण्याप्युपगमकालेपावसंकाःसंबंध
 विशेषावच्छिन्नविरोध्यभ्युपगमानाद्यभावात्तावत्संबन्धविशेषविवक्षयावयवप्रथमपुत्रादिद्वारकपरम्परासंबन्धेनापिबिरो
 ध्यभ्युपगमसमादायतावत्संख्याकाभावसत्वात्संबन्धविशेषविवक्षयावयवप्रथमपुत्रादिद्वारकपरम्परासंबन्धेनापिबिरो
~~ध्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिद्व्याप्यानानाज्ञातिवोद्या॥तथाचपुरुषान्तेनवाचिकनमस्कारानंत्प्राज्ञत्र~~
 ध्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिद्व्याप्यानानाज्ञातिवोद्या॥तथाचपुरुषान्तेनवाचिकनमस्कारानंत्प्राज्ञत्र
 ध्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिद्व्याप्यानानाज्ञातिवोद्या॥तथाचपुरुषान्तेनवाचिकनमस्कारानंत्प्राज्ञत्र
 ध्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिद्व्याप्यानानाज्ञातिवोद्या॥तथाचपुरुषान्तेनवाचिकनमस्कारानंत्प्राज्ञत्र
 ध्याप्यायथानानातथादेवदत्तप्रभवत्वादिद्व्याप्यानानाज्ञातिवोद्या॥तथाचपुरुषान्तेनवाचिकनमस्कारानंत्प्राज्ञत्र

चि.न.

१५

न

प्रविष्टिश्चैतत्स्य कालोपायौ गवत्पेक्षित्यभावात् ॥ आचारघटितहेतोस्तमादायासंभवात् ॥ इत्येवमसंग्रहेपि हेतावरेष्वेव
ननु व्यवहारप्रयोजकमेवेदमस्त्वामित्यत आह ॥ अधुनिकनामपीति ॥ सदाचारः शिष्टाचारः तत्रवक्ष्यमस्ति ॥ स्वतंत्रप्रमाणान्
लकत्वस्तुमानं विना नान्यपरंपरां कानिगमस्यति शब्दं देवक्ष्यमः इत्यर्थः ॥ ॥ अवसरसंगत्या प्रमाणात् तत्त्वनिष्पत्त्यापि तज्जनि
ते मत्ते ॥ अथेति ॥ मत्ते ॥ ननु प्रमाणादीनामिति प्रमाणात् तत्त्वज्ञानप्रवृत्तेनावधारणियः शास्त्रप्रवृत्तेश्च प्रमात्वनिश्चयविना संभ
वः प्रमात्वनिश्चयप्रवृत्तेश्च इति प्रमाणतत्त्वविधारणामत्राप्यसिद्धिर्यः ॥ तथा च यत्किमित्यांकासांशुने ॥ केचित्तु प्रमाकारणत्वं प्र
माणात् तत्त्वप्रमात्वग्रहविना दुर्ग्रहं अतुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगादित्यर्थं वार्तापित्वा ननु बोधकत्वस्यैव प्रमाणात् तत्त्वप्र
तिपादनीयं शास्त्रेणेति परित्यक्त्यतः अपि प्रवृत्तस्य प्रमात्वग्रहो वरुणं अपेक्षणीय एवेत्याशंसाय किमिति ग्रंथमवधारयति तत्त्वज्ञानो
क्ते ॥ अथेति ॥ तस्यैव अभिचारादप्यथा सिद्धेति प्रवृत्तिरसामान्ये अभिचारात् प्रवृत्तिविशेषे अन्यथा सिद्धेति सत्यः ॥ व्यतिरेकज्ञानमात्रे
व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नव्यतिरेकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नमिति यावत् ॥ सामान्येन व्यतिरेकज्ञानत्वावच्छेदेन इदमुपलक्षणात् ॥ उभ
यघटितनियमलाभार्यमिति च द्रष्टव्यं ॥ तत्रैव यद्यघटिते नियमइति कल्पमधिकं साह प्रत्येकेति ॥ ननु च व्यभिचाराप्रसक्तिरेव दोषइ
त्यत आह ॥ निश्चयत्वेनेति ॥ यद्यपि निश्चयभावेऽभावइति यक्षे संशयस्य निश्चयस्यैकतया दोषतादवस्थं ॥ तथापि निश्चयानधिक
राक्षणाव्यवहितोत्तरदणोऽनुसन्नेः साध्यत्वमिह भिमतं ॥ प्रतिषेधो गिज्ञानत्वेनेति ॥ इदमुपलक्षणात् ॥ शास्त्रे बोधयोग्यतानिश्च
यस्य योग्यताज्ञानत्वेन जनकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं ॥ ननु निश्चयत्वेन जनकत्वेन तदभावेऽभावो वा नुतो वक्तव्यइति ॥ उच्यते ॥ प्रवृत्ति

ता

राम.

१५

५ यवानामकहेतुत्वाभवत्विशेष्यविशेषणमिति न्यायेनाप्यभिचारवगाहिशावृवोवेचव्यभिचारिण्यस्य फलौ ५

जनकनिश्चयस्यैवित्प्रमात्वावगाहित्वेयिप्रमात्वनिश्चयः प्रवृत्तिहेतुरित्यस्य सिद्धेः शास्त्रं । इति पूर्वप्रमात्वनिश्चयस्यावश्य-
कत्वे पूर्वयस्योभिमतनसिद्धेदित्यर्थांतरवारणापत्तथाविवक्षाआवश्यवैति न निश्चयस्तदेतु रित्यत्र फलोपहितत्वमर्थस्तेनो-
त्थांतराभावः । योचित्तसमस्तलवनस्त्यप्रमात्वनिश्चयस्य प्रवृत्तिसामाये फलोपधानात्मकहेतुत्वाभावादित्यभिसंधाय प्रकारान्तरमा-
ह वस्तुत इति । द्वितीयकल्पे द्वितीयभागमात्रोपादाने इदं यत्नक्षणा ॥ अस्य ताभावगर्भव्यभिचारसंज्ञयेन मणिमंत्रवत्प्रतिहृदः स्यात्मा-
भावगर्भव्यापिग्रहेः सताभावगर्भव्यभिचारनिश्चयस्य फलोपहितत्वाभावात् प्रथमभागा मात्रोपादाने व्यभिचारोदञ्जले य इत्यपि दृष्टम् ॥
संज्ञायमात्रोपादाने व्यतिरेकनिश्चयमात्रोपादाने च दोषांतरं वक्तुं द्वैतवस्तुत इति पाठः । तत्र व्यभिचारसंज्ञायस्य व्यभिचारकोद्यव-
गाहितया व्याप्तिज्ञानविशेषे व्यभिचारज्ञाने च प्रतिबंधकत्वं तेयं । तज्ज्ञानाजन्मायामिति अबाधितज्ञानस्याकारात्त्वयक्षे । तदेतदेतुत-
संज्ञायजन्मानुमिति विशेये व्यभिचारो बोद्धव्यः । अत्र व्याप्तित्रयेपि ग्राह्यभिन्नत्वेनेति ग्राह्यप्रतियोगिकभिन्नत्वेन व्यतिरेको विशेषणोप-
र्यः ॥ ग्राह्याभावभिन्नत्वेनेति तु पाठः स्पष्ट एव । व्याप्तिव्यतिरेकेति ॥ अत्र व्यभिचारव्यतिरेकेत्यर्थः ॥ व्याप्तिज्ञानेऽप्यभिचारज्ञाने ॥ न चैवं संज्ञायोपादा-
नवैयर्थ्यं किंचानियतव्यभिचारज्ञानप्रतिबंधकतापेक्षे उदासीनव्यभिचारभवं संज्ञायो व्यभिचारकोटि विषयतया व्यतिरेकनिश्चयस्त्वव्यभिचा-
रनिश्चयतया प्रतिबंधक इति विशिष्टपि हेतुर्व्यभिचारिति चेत् ॥ उच्यते नियतव्यभिचारविषय एव प्रतिबंधकत्वा संज्ञायान्तांसे दोषः । नाप्यादि-
संज्ञाययदोपादाने व्यतिरेके ग्राह्यप्रतियोगिकभिन्नत्वलाभात् ॥ व्याप्तिद्वये वा तत्पर्यंतत्र च संज्ञायैपि ग्राह्याभावा विषयकत्वं विशेषणोद-
असाधुत्वं निश्चयश्चन प्रतिबंधक इत्याश्रयणीयं । वस्तुतः फलव्यतिरेकनिश्चयस्य ग्राह्याभावा विषयकस्य प्रवृत्तिप्रतिबंधकत्वात् तद्वाराणा-

४ (३ व्यभिचारविधः तत्राव्यभिचारनिश्चये ग्राह्यभिन्नत्वविशेषणो नैव वारणादुदासीनवर्धितं धावनं)

चि. म.

१६

ये

यसंशयोपपादानां संशयप्रतिबंधकत्वं व्यतिरेकत्वप्रकारकसंशयत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वं विवक्षितमतो न प्रतिबंधकसंशयेन सम्-
हानेन फलसंशयमादाय व्यभिचारतादवस्थं । अत्रापि उदासीनव्यभिचारधीर्न प्रतिबंधिकेति मतमप्रयत्नीयं । निश्चयं शमात्रे
च यात्वाभावाविषयकत्वं विवक्षणीयमिति । यद्वा सर्वस्वसादाह । वस्तुतस्तदिह ॥ ननु परमवत्प्रकारको संशयनिश्चयो प्रतिबंधका-
देव प्रतिबंधको यदभावसंशयनिश्चयो यदभावत्वप्रकारको वेवेति नियमे विवक्षितः ॥ अथ उक्तव्यभिचारतादवस्थं ॥ अत्र प्रतिबंधक-
दभावसंशयो यदभावत्वप्रकारको एवेत्येतावदवास्ता किंच यद्यत्वा एकापुरुषमात्रप्रतीतेर्दायव्यतिरेकनिश्चयेन दावागततदभावत्वप्रका-
रकसंशयात्मना विरेधितानां तरेण च प्रतिरुद्धप्रतीतिरेकतत्र व्यभिचार एवेति उच्यते यदभावत्वप्रकारकसंशयेन यत्प्रतिबंधापादपि ० श-
क्यते यदभावावागहनप्रयुक्ते प्रतिबंधकताकस्य निश्चयस्य च यदभावत्वप्रकारकतानि यमस्तत्रिच्छयस्त्वच्छिन्नयत्वेन तत्र हेतुरित्यर्थः ॥
यश्च धर्मताव्यतिरेकनिश्चये किंचित्त्वेन व्याप्तिभावविषयके व्याप्तिभावत्वप्रकारकताविरहात्साधनैवेकत्वमाभेदिति यदभावावागह-
नप्रयुक्तेति विशेषणं । ननु यदभावसंशयेन यत्प्रतिबंधादिकमेवास्तु हतमभावत्वप्रकारकत्वेनेत्यत आह ॥ अन्यथेति । ननु यद-
भावत्वप्रकारकसंशयेनेत्युक्तौ व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिप्रतिबंधकत्वं पूर्वोक्तं विरुद्धेति सत्यत आह ॥ अस्ति चेति ॥ यदभावत्वप्र-
कारकेत्यादिना व्यभिचारव्यतिरेकनिश्चयं वारयति ॥ प्रकृतैवेति । ननु व्यतिरेकपदेन निश्चयदिशि मुख्यभावे विवक्ष्यतां तथा च व्य-
तिरेकत्वप्रकारकसंशयो यद्यतिरेकत्वप्रकारकमुख्याभावनिश्चयप्रतिबंधकस्तत्रिच्छयस्तत्रिच्छयत्वेन तत्र हेतुरित्युक्तौ व्यभिचा-
रव्यतिरेकतानि स्य वारणात्को दोष इति चेन्न कोपि किंतु एतद्व्याप्तिवलादा कोक्षात् तानस्य हेतुत्वेन गीत्येति तदुक्तं ननु यदभावत्वाभि

राम.

१६

१ ज्ञानत्वावच्छिन्नं यत्र प्रतिबंधकमिति द्वितीयकत्वे तु यदभावावगाहनप्रयुक्तप्रतिबंधकताकं यदतिरेक १

वृत्तिरिति ॥ यदतिरेकत्वप्रकारकं यदतिरेकज्ञानं यदतिरेकत्वं प्रकारकमेवेति विवक्षया व्याप्तिविषयं यत्प्रत्यभिचारव्यतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वाद्ये दोषसन्निरस्यत इत्यभिप्रेत्य किञ्चित् त्रैलोक्यमिति ॥ अत्र यद्यपि संशये सादिभ्यस्तत्प्रतिबंधकत्वं पदिकारणीभूताभावप्रतिषेधित्वे तदादृष्टाता संगतिः यदि प्रतिबंधप्रयोजकत्वं तदा तत्र येति तिसिद्धाता संगतिस्तथापि संशयः तन्नियमेन संशयस्य व्यतिरेकनिश्चयस्य च प्रतिबंधप्रयोजकत्वं विवक्षितं प्रमात्वसंशयस्य चार्थसंशयनियमेन प्रतिबंधकत्वं न वसंशयात् तन्नियमेनेति विज्ञेयार्थमिति वाच्यं तेन विना प्रवृत्तौ परपर्याप्रामाण्यनिश्चयप्रामाण्यसंदेहस्य तद्व्यतिरेकनिश्चयस्य च प्रतिबंधकत्वाप्रामाण्यनिश्चयप्रामाण्यनिश्चयस्य च हेतुत्वाद्यभिचारपक्षेति अत्रायं संग्रहः ॥ यत्र संशयव्यतिरेकनिश्चयोपपत्तिप्रतिबंधकौ तत्र निश्चयस्य निश्चयत्वेन तत्र हेतुः तत्र निश्चयानधिकाराद्यवहिते तत्र क्षणतदनुसन्निहितस्वपत्तत्र फलोपधानात्मककारणात्वाविति साध्यत्रेति व्यनतिसौव्याप्तः ॥ तासु च अभिचारव्यतिरेकज्ञानमात्रस्य व्याप्तिधीप्रतिबंधकतया अभिचारे प्रसक्तैर्निश्चये ग्राह्याभावानवगाहितविशेषणानतद्विना संशयपदवैयर्थ्यप्रसक्तैः संशयपदमहिम्ना ग्राह्याभावानवगाहितविशेषणालाभ इति ग्राह्याभावानवगाहितनिश्चये संशये वविशेषणान्यामिदमेव तत्पर्यमिति ग्राह्याभावानवगाहितः फलव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रवृत्तौ प्रतिबंधकत्वात् तद्वारा यत्र संशयोपादानमिति च त्रय उक्तं प्रकाशः ॥ ग्राह्याभावानवगाहितविशेषणानुपक्षेये यि पदभावत्वप्रकारकसंशयेन पक्षप्रतिबंधकत्वात् तद्विना चतुर्थी व्याप्तिरुक्तानिश्चयानुमुख्याभावघटितानुव्याप्तिरकांक्षानिश्चयहेतुत्वाप्रयोजकत्वाद्वा ॥ यदतिरेकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकमिति कल्पे तु यदभावावगाहनप्रयुक्तप्रतिबंधकताकं यदतिरेकज्ञानमित्योदिनाप्येवमव्याप्तिरुक्तैति संक्षेपः ॥ कारोति ॥ प्रमाकारणत्वे सार्थः ॥ न च ज्ञानपदे विकारणमुत्पत्तिसंभवात्कथं तेन करणान्न निरास इत्यत आह ॥ तानपदस्येति ॥ तसि पात्वे विज्ञानपदस्य न करणान्नमिति

५

बी. न.

१७

तरमाह प्रामाण्येति विरोधपरत्वे तद्वतितत्प्रकारकत्वरत्वे अत्रातइति विरोधप्रकारकत्वादेस्त्वतो ग्राह्यत्वाभावादित्यर्थः ॥
यक्षसंकोचेति यथायोग्यमत्रान्वयः तथा चेति इष्टग्राहकेण तत्रिष्टप्रमाणस्याग्रहणाद्यवत्त्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वस्य बाधान्नद्वार
णायज्ञानपदमित्यर्थः न च ज्ञानपददेहेपिकथं बाधवारणाघटत्ववति घटत्वप्रकारत्वे तत्पक्षेष्टप्रामाण्यज्ञानेपिसत्तादिति वाच्यम्
ज्ञानप्रामाण्यमित्यनेन ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रामाण्यस्योक्तत्वादित्यास्तदाश्रयत्वाभावादित्याह केण तदग्रहेपि पावत्त्वाश्रयग्राहकग्रा
ह्यत्वमस्तीति भावः यदि त्विति तथा च निर्विरोधितस्य प्रामाण्ये पावत्त्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वमस्तीत्यर्थः परिहरति तदेति तदापि पक्षे
ज्ञानपदमस्त्वित्यर्थः अपि नृत्तदात्राहेन सहयोगनीयः तत्र हेतुमाह तथापि तत् इष्टग्राहके गोष्ट्या प्रामाण्यग्रहणपक्षेपि न ज्ञाने
घयोक्तमप्यपि प्रामाण्यस्य ग्रहणात्तत्रावस्तदप्रसरे किमप्येष्टप्रामाण्यज्ञाने वाध इति वाच्यम् सामान्यतस्तत्राहकप्रसरेप्यत्रे निर्विरोधस्य
प्रामाण्यग्रहणयोग्याहकविरोधस्याभावादिति न च ज्ञानपददेहेपिकथं तद्वारणमिति वाच्यम् ज्ञानपदस्य प्रामाण्यविरोधरा
णायमान्द्वयत्वात् केचिन्नु यदेष्टग्राहकेण तत्प्रामाण्यग्रहस्तदासाधे ज्ञानपददेहेपेन पावत्त्वाश्रयीभूतज्ञानग्राहकग्राह्यत्वं
साध्यं ययवस्यतीति तथा च यत्र ज्ञाने प्रामाण्यग्रहेन ज्ञातस्तत्र मानविषयकेष्टप्रामाण्यस्य हेतुज्ञानस्तत्रेष्टप्रामाण्ये वाधवारणा
र्थं यक्षे ज्ञानपदं तच्च ज्ञानविरोधपरं तेन ग्राहकविरोधेण ग्राह्यताया प्रामाण्यकस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यपक्षोलभ्यते तथापि त्वपि नृत्त
श्रवकार्थ इति वाच्यते ॥ इह केचिदहः अत्र ज्ञानपददेहेपि तद्वारणा सम्भवति तत्रेष्टाद्विप्रामाण्यज्ञानेपि नृत्तः अगही
धी तौ प्रामाण्यज्ञाने वाधवारणायक्षसंकोचस्यावश्यकत्वञ्चेति चित्यमिति हिसुस्तेपाउः यत्र च न यं पाठस्तत्र द्ममेवास्तरसंदत्वा
मगही संतत्रेष्टप्रामाण्ये स्वाश्रयग्राहकसत्वेन बाधो यत इत्यर्थः न च तत्र ज्ञानेष्टग्राहकप्रसरे तेन प्रामाण्य ८

वस्तुत इति ग्रंथ उक्त्यनेय इति नञ्॥ ज्ञानयदस्य प्रामाण्यविशेषाज्ञापमानत्वरत्वात् ग्रहकविशेषेण ज्ञापमानप्रामाण्य
 कज्ञानपरत्वाच्च किंतु प्रथमे व्याख्यानि उभयोरपि प्रामाण्यजननाय तत्तत्कथं वाचनिरूपणं॥ अधिकारादिनात्॥ नवसामान्यतो
 ज्ञापमानेतादृशप्रामाण्ये निवेद्यस्य ग्राहकविशेषात्त्वत्समावाद्याधप्रसक्तैतद्वारणापत्तानयदेन ग्राहकविशेषेण ज्ञापमानत्वे
 प्रामाण्यविशेषेण विवक्षितमिति वाच्यम्॥ तथापि इष्टाप्यं तत्वावनवैयर्थ्यात्॥ द्वितीये व्याख्याने साध्ये ज्ञानयदेदत्वात्
 यक्षे ज्ञानयदेदेयमिति सूतरां वैयर्थ्यमिति ह्यरां इष्टम्॥ ज्ञानयदोपादानमिति॥ तथा च ज्ञानयदमहिम्ना इष्टप्रामाण्यस्य पक्षत्वं
 मोनभवतीति भावः॥ नन्विदमयुक्तं॥ एवं सति गंधवत्त्वाद्युपाधेरप्येकं न स्यात्तद्यदकस्य गंधस्य भेदात्तं गंधत्वेन प्रवेशादुपाधैरेकमिति प
 दित्वाद्यदत्वेन प्रवेशासिद्धासिद्धदृष्टितस्याप्येकमस्त्विति॥ किंच नैयपिकमते ज्ञाने श्रयोस्समानविशेष्यकत्वात्तदंसंगतमित्य
 स्वरसात्कल्पात्तस्मात्॥ केचित्त्विति॥ ज्ञानसामान्येति॥ तद्वतितत्त्वकारकत्वमित्यर्थः॥ समर्थेति॥ समर्थप्रवृत्तिप्रयोजकमात्रवृत्तिधर्म
 मित्यर्थः॥ नांशतो वाध इति॥ विशेष्याद्व्यप्रकारकत्वादावपि तद्वतितत्त्वकारकत्वजातीयत्वसत्वादित्यर्थः॥ नन्विदमयुक्तं॥ तज्जातीयत्वं
 हितव्याप्यत्वं वा तद्व्यापकत्वं वा तस्मिन्नियतत्वं वा तस्मान्नाधिकारात्त्वं वा॥ नाधः॥ विशेष्याद्व्यप्रकारकत्वस्य निर्विकल्पकेपि विद्यमानत
 यात्तद्वतितत्त्वकारकत्वाव्याप्यत्वात्॥ न द्वितीयः॥ एतज्ज्ञानत्वादौ यक्षीत् तत्तद्वतितत्त्वकारकत्वं प्रतिव्यापकत्वाभावेनाज्ञानेयाधात्॥ अतए
 व न तृतीयः॥ न चतुर्थः॥ प्रमाकारणत्वेपि तद्वतितत्त्वकारकत्वसामानाधिकरण्यासत्वात्॥ व्याप्तिज्ञानादौ तदुभयोस्सत्वात्॥ न च प्रत्यक्ष
 प्रमाकारणत्वे साध्यवाधज्ञाणापत्तानयदस्य तद्विर्विकल्पकत्वादौ तथापि वाधादित्यस्वरसादाह वस्तुतदतिकेचित्तु ज्ञातीयत्वं हि
 यावद्ज्ञानग्राहकग्रहणयोग्यत्वं॥ बाधादिति॥ ज्ञानयदेदत्वे ज्ञाननिष्ठप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्य लभादिति भावः॥ न च धरत्वनिष्ठव

धी.म.
९८

त्वप्रकारकत्वादिनामनुभाद्रमभिज्ञानुभवत्वं प्रमायदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेकांयेतत्रचनविवादइतिवाच्यम् समर्थप्रवृत्तिजनकता
वधेदकत्वेनानुगीहृतानामनुभवत्वमहितानिघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादीनामेवप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्। नचतथाप्यनुभवत्वभा
गेविवादाभावोदोषइतिवाच्यम्॥ अनुभवत्वाशरहितप्रमायदप्रवृत्तिनिमित्तस्यविवक्षितत्वात्। नहितत्रापीति॥ धर्मधर्मिगोचरज्ञानत्व
मित्युक्तेज्ञानव्याप्तकेऽभेदात्तमतएकदापरं एतावतिहृतेनूतलघराभाववदितितानंभूतलघरविशिष्टज्ञानस्यादतोऽग्रहीतासं
सर्गपदं एवंसत्यपिदं पुरुषावितिसमूहलवनं गतमतो धर्मधर्मियं धर्मत्वधर्मित्वरूपसंबंधपरमित्यर्थः। नचैवमपिप्रमेयत्ववद
वदज्ञेयत्ववदिति सप्रहलंवनस्पष्टप्रमेयत्वविशिष्टज्ञानत्वापत्तिः। देवदत्तेप्रतिप्रमेयत्वस्यधर्मत्वमानातघटत्वप्रतिघटत्वस्यधर्मित्वज्ञा
नाच्चेति॥ मैवम्॥ परस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वगोचरत्वस्यविवक्षितत्वात्॥ नचैवभूतलघराभाववदितितानंस्पष्टानव्याप्तकश्रमस्यच
परस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वगोचरत्वात्। ~~विनिर्मुक्तत्वात्~~
भावात्तद्वाराण्यमग्रहीतासंज्ञा पदमेकपदव्यर्थस्यादितिवाच्यम् परस्परप्रतियोगिकत्वलाभार्थमेवतदुभयोपरिना
दिति। अधिकमन्यथास्यातोवक्ष्यते॥ तत्रचक्रिपरेइति ज्ञानपदज्ञानत्वेनरूपेणाधरज्ञानादिपरं॥ प्रामाण्यपदचप्रामाण्यत्वेनरू
पेणाधरत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादियं॥ ननुसकलप्रामाण्यधारेणमेकंप्रामाण्यपक्षइत्यर्थः॥ प्रामाण्यत्वेचानुभवत्वाशरहितप्रमा
यदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसमर्थप्रवृत्तिजनकतावधेदकज्ञाननिष्ठधर्मत्ववेतिश्रेयं॥ अतइति॥ इदंवापाततःविषयघटितमूर्तिवत्समक
लेप्रामाणाधारणस्यतद्वदितत्प्रकारकत्वादेरेकस्यासं प्रवादूनभिज्ञज्ञानत्वादिकेयमेकंप्रामाण्यवाच्यातस्यचप्रामाण्यग्रहकेणापि
ग्रहणमित्यसंज्ञते। तस्माद्विषयाघटितेविवादभावोविषयघटितैकंप्रामाण्यस्यचासंभवादेवनानाप्रामाण्यानिप्रामाण्यत्वेनपक्षे

राम
१८

कृतानीति ध्येयं केचित्तु घटत्ववद्विशेषकघटत्वप्रकारत्वत्वादिना प्रत्येकमेव पक्षे ते सत्ये माङ्गल्यम् ॥ तथा सति पक्षतावच्छे-
 दकैः समादाय मूलकृताकृतत्वाशतः सिद्धसाधनोद्धारस्यासंगत्यापत्तेरिति तत्र ज्ञानेति ॥ इदं त्ववतीदं त्वप्रकारकत्वादिप्रामाण्य-
 अपि भूतं ईश्वरयोगिनोरनङ्गीकारदेकमेव न ज्ञानं प्रामाण्यमपि भूतं ताननानात्वेऽपि एकैव यत्रास्मदादेर्ज्ञानग्राहिका साम-
 ग्रीतिदिह तज्ज्ञानपदेन विवक्षितं ॥ अन्यत्र ज्ञानेपावत्त्वात्तत्र ग्राहकग्राह्यत्वाभावादिति ध्येयं ॥ नैयायिकमते ईश्वरयोगिनोऽस्मत्त्व-
 दाद्यकल्पेन प्रसिद्धिपुक्ता घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादौ यक्षेष्वाभ्यन्तरेऽपि प्रसिद्धिपुक्ता अ-
 नं आह ॥ तद्विषयेति ॥ प्रकारिभूतेत्यर्थः ॥ नाना रूपे विशेष्यसाध्यासत्वादिति ध्येयं ॥ एकमेव वा यद्विशेष्यतदभिप्रायेण ततः ॥ ज्ञा-
 नत्वे प्रसिद्धिरिति ॥ इदमापाततः ॥ घटत्ववति घटत्वप्रकारको गुण इति वक्तुं न स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वात् तत्राह ॥ स्वविषयत्वे-
 ति ॥ प्रामाण्यग्राहकत्वेभावश्चकपण्यासद्विज्ञानग्राहिका सामग्रीयत्र तत्त्वप्रामाण्यमाधेयमित्यर्थः ॥ यस्यैकैवेति ॥ इदं च ईश्व-
 राधनगीकारे तथा च प्रमाविषयत्वमाधेयसामग्रीमिति भावः ॥ तत एव पक्षसंकोचादेव प्रकृतैः एकमात्रग्राहकसामग्रीक-
 रानप्रामाण्यपि ॥ उक्तुं सत्तेरिति ॥ स्वविषयकत्वनियतेत्यादि नुसृष्टेरित्यर्थः ॥ विलक्षणायाः ततानप्रकारिभूतेत्युक्तायाः ॥ एक-
 श्रुतायमानप्रामाण्यप्रपञ्च एकसामग्रीयत्वे प्रामाण्ये तदनुबोधेति ॥ भट्टसुरारिमते ज्ञापमानातिरिक्तपक्षे तद्विषयमेव एक-
 ग्राहकसामग्रीकेतरयस्तानपदमित्यनुगतपक्षालम्ब्यत्यर्थः ॥ उर्विति ॥ उर्वदित्यर्थः ॥ इदमुपलक्षणा ॥ ग्राह्यतद्वति तत्त्वका-
 रकत्वे रूपप्रामाण्यग्राहिका सामग्रीमूलविवक्षितं ॥ न चानुव्यवसायादिसामग्रीतादृश्येन भवतीति वाच्यं ॥ स्वातंत्र्येण तद्वत्वावि-

५ ज्ञानग्राहकत्वप्रयुक्तविषयग्राहकत्वसामग्रीस्यस्य कोऽर्थः ज्ञानग्राहकत्वव्यायकं विषयग्राहकत्वं यस्याइति वा विषयग्राह्यं ज्ञानग्राहकत्वेति
रिक्तं न येति वा विषयग्राह्यं ज्ञानग्राहकत्वेति रिक्तकारणानयेति वा ५

दि. न.

१९

यत्वेपित्तन्यारतं त्रेणातद्वत्त्वस्य तयापियुहणादिसाह। तत्र॥ तादृशसामग्रीप्राप्ताप्राप्यत्वं तद्वत्त्वस्य तयापि युह्यते मेव वा साध्यविव
क्षितं प्राप्तापसन्ननिश्चये भवतीति वा। आद्ये अनुभवसाध्यदिना प्राप्तापयत्वे ज्ञानपारतन्त्र्यानेयापिकमतेपीतिलयेवोक्तत्वात्
ये सिद्धसाधनं द्वितीयादित्यवलेन ज्ञापमानविशेषकत्वं तत्प्रकारकं ज्ञानमित्यत्र प्राप्तापसत्त्वनिश्चयाभावाच्च। न च तत्रापि प्राप्तापसत्त्वा
निश्चयदृष्टावन्तिवक्तव्यं॥ तदेव घटत्ववान्नवेति स्म ज्ञानुभवात्। ज्ञानपारतन्त्र्यातद्वत्त्वग्रहे पितद्वत्त्वस्त्वनिश्चयाभावाद् प्राप्तापयत्वं
हसंभवत्वेति खिन्नविरोधाच्च। किमनुपपन्नमिति। अत्र च दत्ति ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वावच्छेदकधर्मावच्छेदेनैव पर्याप्तविषयग्राहक
त्वेपस्याइति वा। नाद्यः प्रमायदेपितदभावात्। नहि प्रमायदेपित्तमानं तानग्राहकत्वविषयग्राहकत्वस्याप्यतानयदेव्यभिचारित। तत्र
ज्ञानग्राहकत्वसत्त्वेपि विषयग्राहकत्वाभावात् प्रमायदावच्छिन्नं तानग्राहकत्वस्याप्यमिति चेत्। तर्हि घटज्ञानवाक्यावच्छिन्नं तानग्रा
हकत्वमप्यितथेति प्रसंगे दृष्टान्ते द्वितीयः प्रमनुमितौ व्यायकत्ववच्छेदकत्वस्य प्रमायदेव्यभिचारितत्वं विषयग्राह्यं म
तिरिक्तस्यापेक्षणात्। न तृतीयः घटज्ञाने बुद्धिस्थे ज्ञानसर्वनामतस्य दादेरेकैव ज्ञानाविषयताने। भयवोधकतयापि प्रसंगतादवच्छाते
न चतुर्थः तत्रैवातिप्रसंगादिति॥ उच्यते॥ ये हि ज्ञेयविना न भासते तदीहेतुत्वमपि बोधयतीति सर्वजनसिद्धं। तथा च विषयनिरयेक्ष्यताना
नवादि ज्ञानग्राहकत्वरूपेण विषयग्रहं प्रति हेतुतायस्यास्मात् सामग्रीविवक्षिता घटज्ञानादि ज्ञातिका सामग्रीपद्यपि विषय
निरयेक्ष्यतानेन गृह्यते तथापि विषयग्रहं प्रति न तेन रूपेण हेतुता। सामानाधिकरण्याव्यवहितकाले ज्ञेयज्ञानग्रह एव तथानियमा
त्। तदिदमुक्तं स्ववृत्तिवर्तमानेसादि। न चैव पावत्येव प्रमायदादौ निरुक्तसामग्रीत्वविहीदिति वाच्यम्। उपनीतप्राप्तापवागात्

शम.
१९

उच्यते साधनायावत्तदोपादानाभावे सिद्धसाधना न च ज्ञातताल्लिङ्गकानुमितेस्तथा सामग्रीत्वमसिद्धं ॥ प्रत्यक्षस्थाना
भिविज्ञायास्तस्याः परैस्तथा त्वोद्गीकारात् ॥ ~~तद्विज्ञायास्तस्याः परैस्तथा त्वोद्गीकारात्~~
~~न च साधनायामेतत्तथात्वमसिद्धं~~ एवं सति स्वप्रकाशता तत्ताल्लिङ्गकानुमिते सौत्रे पापिकैरस्वीकारात्तदं
भयमादाय गुरुभक्ष्यैः कथं स्वतत्त्वत्वमतसिद्धज्ञानग्राहकत्वमादायेति यदि तदनिस्तत्ता सामग्रीत्वमपि स्वमतसिद्धमेवास्ति
ति ॥ यदाशब्दव्याप्त्यनुपनीतं विशेष्यप्रकारीभूतधर्मवैशिष्ट्यं गृह्णति स्वप्रमानाधिकारावत्प्रमानज्ञानेन विषयीकृतं विधावन्ति त
नामितविषयत्वं स्वतत्त्वत्वावत्तदं सर्वोक्तसिद्धसाधनवारं ग्राह्यं ॥ यदोस्तिज्ञानवान्देवदेव इति वाक्येन जनिता देवदेवता
नमनुमिमाजनिता तद्वत्तदनुमितिववारपितुं शब्दस्यादिविशेषात् ॥ तानोस्तिवितप्रकाशवच्छिन्नविशेष्यग्राहकताता
नग्राहतापर्याप्त्यधिकारावच्छेदेन यत्र पर्यवसितासाक्षात्सामग्रीविवक्षितातेन विकल्पसंशयादिपदवारां सर्वनामभिन्नत्वं
विशेषणमिति संक्षेपः ॥ प्रगल्भास्त ॥ उभयवर्तिसिद्धं प्रामाण्यमाह कृत्यस्यास्तुत्रापावतीज्ञानग्राहिका सामग्रीति श्र
त्यत्वं स्वतत्त्वमिति वदन्ति ॥ अत्र च सामग्रीपदेन यदि ज्ञानग्रह रूपफलोपहितं कारणावत्रमुच्यते तदा ~~तद्विज्ञायास्तस्याः परैस्तथा त्वोद्गीकारात्~~
~~न च साधनायामेतत्तथात्वमसिद्धं~~ तद्विज्ञायास्तस्याः परैस्तथा त्वोद्गीकारात् ॥ तद्विज्ञायास्तस्याः परैस्तथा त्वोद्गीकारात् ॥ तद्विज्ञायास्तस्याः परैस्तथा त्वोद्गीकारात् ॥
यदिह सामग्रीपदेन लक्षाणां ग्रह एवानुच्यते साधनादिरुच्यते तदा स विषयकज्ञानग्राहक सामग्रीजन्याः पावतो ग्रहास्तद्विष
यत्वसाध्यं ॥ तेनैकविधैर्देवैश्चिदनुच्यते साधनादिरुच्यते तदा स विषयकज्ञानग्राहक सामग्रीजन्याः पावतो ग्रहास्तद्विष

व्यवधानम् अयं वदति तज्ज्ञानस्य दृढत्ववर्तोदं त्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यग्रहकाले तस्मै वदति त्वै नित्यप्रकारकत्वरूप
पयस्याप्रामाण्यतद्विरोधिने वदति त्वभाववर्तोदं तदप्रामाण्यस्य ग्रहणाच्च वदति तस्मै ताले वनस्य स्वाधत्तपुत्रानुरोधेन तत्रा
भेदविवक्षा इहैविकार्येति स्मर्त्तव्यं ॥ वस्तुतो नात्र भेदविवक्षाप्रयोजनं वदति तस्मै ताले वनं ज्ञातारवच्छिन्नस्य वदति त्वभा
ववति वदति त्वप्रकारकत्वस्याज्ञातारवच्छिन्नवदति त्ववति वदति त्वप्रकारकत्वप्रतिविरोधाभावादिति तद्ज्ञानविषयकेति ॥ अत्र तज्ज्ञा
नपदेन यक्षोऽतः प्रामाण्याश्रयी भूतं तानं व्यतिरेकपदेन प्रागभावः ॥ अप्रयुक्तपदेन तदन्वयाद्यनुविधापुनरसमयसंबधि
तिः ॥ द्वितीयव्यतिरेकपदेनापि प्रागभावः ॥ प्रकारपदेन भासमानवर्मत्वात्संबधेकउच्यते ॥ तेन स्याददृष्टा मलत्रकभव
तीति संबधः ॥ इष्टा माह ॥ तद्विषयकेत्यादिना ॥ अत्र प्रथम ईश्वरज्ञानमादाय विधिकोऽसिद्धसाधनयोऽप्यनुवर्त्तमानां सैकोऽश्व
रानं गीकारात्तसिद्धसाधनमिति वाच्यम् ॥ यत्रात्मन्यनुमितिस्तत्र तस्य सिद्धे प्रतिबंधकत्वात् ॥ अनुमातस्त्विनेपि पिके सिद्धिरस्येव ततश्चा
न विषयके ईश्वरज्ञानजन्यत्वादत्त्वव्यवसायादेरुद्देश्यासिद्धिप्रसक्तौ ततस्तानविषयपदानंतरसमानाधिकारादपदिदीपते तदज्ञा
मिधेयत्वेति ॥ प्रथमसिद्धसाधनवाराणां यज्यपदानंतरजन्यपददानेऽप्रसिद्धिः ॥ तद्ज्ञानविषयके ईश्वरज्ञानेनाजनितस्य ज्ञान
नस्याप्रसिद्धिः ॥ वाधपदेन च प्रसिद्धिवाधरविवक्षित इति ध्येयं ॥ अप्रसिद्धिमुद्धरति ॥ ईश्वरज्ञानस्येति ॥ सिद्धसाधनमुद्धरति ॥ तद
प्रयुक्तैति ॥ समानाधिकारेण तज्ज्ञानविषयके समानाधिकारात्तानां जन्यसामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यसमानाधिकारात्तानां ग्राह्य
त्वेन तद्ज्ञानविषयकजन्यतानां जन्यसामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यज्ञानग्राह्यत्वेन वा विधिकोऽर्थो विवक्ष्यते मित्यर्थः ॥ व्यर्थेति पचपि

निब

प्र. वि. म.

२१

विषयक

सिद्धसाधनवारकत्वेन सार्थकत्वं भवेत्सर्वव्यापिग्रहोपपि कविशेषात्सर्वव्यापकत्वमप्येतैरङ्गीकारात्। तथापि सा-
मान्येति विविशेषाणां अप्रसिद्धावेयमिति। ननु विवक्षिते तव साध्येपि अनुमित्या सिद्धसाधने। तथा हि। तत्तानविषयकं
पक्षतानेतेन पक्षपुनर्मित्यादिर्जन्यते तथापि जनकैः तत्तानव्यतिरेकाप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगे च प्रयुक्तत्वजन्यत्वेन च।
नुमित्यादेर्व्यतिरेकः प्रागभावलक्षणस्तत्ताने ~~विषयकत्वमिति चेत्~~ तानव्यतिरेकजन्यः प्रागभावस्याज्जन्यत्वादि-
त्यत आह यथा चेति। प्रमेतीति। घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपसामान्यप्रत्यासत्तिजन्यतानमाह पिसिद्धसाधनमित्यर्थः। संशयो
नुपपन्नैरिति। सामान्यप्रत्यासत्तेः स्वजन्यताने प्रकारत्वनियमादज्ञातस्य सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे ज्ञातस्य प्रकारत्वमेष्टव्यं। तथा
च धर्मिणीत्वात्प्रमाणोऽर्थाज्ञातास्तदोपाधर्मप्रकारो भवभासरत्रितितत्त्वोक्तस्त्रयोपनस्यादित्यर्थः। इदं चाप्यततः इदं त्वयि
येदेन प्रकारो भवतो हि धर्मः संशये विरोधी। न च सामान्यस्यासत्तिजन्यताने सामान्यतया प्रकारः तस्माद्विशेषात्तानकारात्तादात्म्ये
यत्नेन ज्ञातस्य सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे तस्याग्रिमज्ञाने विशेषणत्वनियमादितित्वं फलीभूतज्ञाने प्रकारस्य सामान्यस्याज्ञात-
~~सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे तस्याग्रिमज्ञाने विशेषणत्वनियमादितित्वं फलीभूतज्ञाने प्रकारस्य सामान्यस्याज्ञात-~~
संशयोप्यनुपपन्न इत्यर्थः। इति केचित्। तत्तानवेति न वेद्यं। गहीतं प्रमात्वं यत्र प्रत्यासत्तिस्तत्र सिद्धसाधनो वारक्यमिति वा-
च्यम्। तद्वन्नयेन प्रमात्वाश्रयमात्रस्याभिप्रेतत्वात्। किंच सामान्येति। प्रमापदेन यत्र प्रमात्वं साप्रान्यमुपस्थाप्यते। तत्र सामा-
न्यप्रत्यासत्त्या प्रमात्वेन धर्मिणाः क्रीडितत्वात्। स्वतन्त्र एव विषयितं प्रापितत्वादित्यर्थः। न च पक्षश्चेति। न च सांप्रतमित्यन्वयः

राम.
२१

। यस्य घटज्ञानव्यक्तौ घटत्ववति घटत्वप्रकारकित्वमनुमितं तद्व्यपन्नज्ञानं तद्विषयकज्ञानाप्रमुक्तत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजवे
 धस्य नास्ति यद्यपि तथाप्यग्राया घटज्ञानव्यक्तिस्तद्व्यपन्नज्ञानं तद्विषयकज्ञानाप्रमुक्तत्वं सामान्यप्रत्यासत्तिजमवोधस्यास्येवे
 तिसिद्धसाधनमिति न चेत्सर्थः ॥ तत्रेति ॥ तस्मिन्मतीत्यर्थः ॥ तथा च तत्प्रमुक्तं पक्षसाधनं तस्य रिहारेपीत्यर्थः ॥ प्रामाण्यितरति
 मध्यपदलोपतमासेन प्रामाण्यप्राप्तेरेदस्यर्थः ॥ तथा च प्रामाण्यप्राप्तेर्भूतं यत घटज्ञानं तरेतत्प्रमुक्तं सिद्धसाधनं स्यादि
 त्यर्थः ॥ प्रामाण्यमात्रस्य साक्षात्ज्ञानसाधारणस्य तद्विषयकज्ञानजन्यस्य त्रिसामान्याभावगर्भतामभिप्रेत्याह ॥ अतएव
 ॥ अतएव योगीति ॥ अत्र यद्यपि योगिप्रत्यक्षं तद्विषयकध्यानजन्यमित्युक्तेः योगजधर्मः प्रत्यासत्तिर्न स्यात् ॥ ततो ज्ञानस्य
 वासन्नित्वप्रसंगत तस्मादात्मध्यानजन्यसंस्कारो धर्मे वा प्रत्यासत्तिर्विश्वगोचरयोगिनो प्रत्यक्षजनयतीति स्वीकार्यं ॥ तत्र श्वास
 गतमेतत्तथापि व्यवहिते विप्रकृष्टं योग्यं योगीति ॥ इति न त्वयोग्यमपि यत्राप्यतिशयो दृष्टसंख्येत्यनित्यं घनात् इत्यक्षमादि
 दृष्टौ स्यात्तत्तु यैश्चोच्यते तत्प्रमेत न प्रामाण्यस्यायोग्यतया योगजप्रत्यक्षविषयत्वे न सिद्धसाधनपीहारे उपनीतमानात्मकं योगिप्र
 त्यक्षमादाय ग्रंथोपयोग्य इति ॥ यथा ज्ञातस्यैव प्रकारतया प्रकारत्वानुरोधेन योगिने पितृज्ञानविषयकज्ञानापेक्षा ॥ प्रकारत्वा
 भावे तु साध्या सत्त्वे देवनसिद्धसाधनमिति भावः ॥ ज्ञानेति ॥ उपनीतमानात्मकमित्यादिकल्पे अस्मदादिज्ञाने सार्थः ॥ अतो न
 योनरुक्त्य अनुव्यवसायस्येति ॥ ज्ञानप्रत्यासत्तिजमप्रामाण्यज्ञानस्येति ॥ इत्यादिनेति ॥ इदं ज्ञानप्रमेति प्रमात्वमप्रमाया
 वी ज्ञानमेवार्हती भदमते ॥ नुमिति शदिपदार्थः ॥ सिद्धसाधने अर्थांतरं रचमन्यवेति प्रमावानपमिति त्राद्वो वाहेतजापि पद

वी.म.

२२

थे ज्ञानस्य तन्मते हेतुत्वादिति। सिद्धसाधनापत्तेरिति। अथोत्तरापत्तेरित्यर्थः। ननु पक्षधर्मताज्ञानं न स्वप्रकाशात्मकमिति तदर्थं तद्विन्नतज्ञानायेक्षन् ज्ञानत्वरूपधर्मवन्नायाः स्वप्रकाशेन भानेयि ज्ञानत्वरूपग्रहणात्। व्याप्यतावधेदकप्रकारकज्ञानस्य चापेक्षितत्वादिति वाच्यम्। विषयतात्प्यनसंबन्धेन घटएव यत्र प्रमात्वा नुमितौ लिंगातस्वप्रकाशेन च सकलनिर्वाहात्। संभवतीति। सामान्यप्रत्यासत्तये गीकदेशां साध्यप्रसिद्धेरनये सितत्वादिति नादः सिद्धेति॥ अर्थांतरवारणार्थमित्यर्थः॥ ज्ञानपदसमभिव्याहारानु तदाश्रये लब्धे तद्विषयकज्ञानं यक्षज्ञानत्वेनापेक्षितमेवेति भावः। आत्मादिभिरिति॥ अतः पुरा संविज्ञानबहुव्रीहिः तेन शरीरादिभिरित्यर्थः॥ आत्मादेः प्रागभावाप्रतियोगित्वादिति॥ ननु व्यापारानुबन्धिविषयताकेन व्यवसायादिनाः बुद्धव्यवसायादिर्जनना ज्ञानपदेदत्रेपि अप्रसिद्धिर्तादवत्प्रयमित्यत आह। ज्ञानपदेति। तैरिति॥ शरीरादिभिरित्यर्थः परेति॥ प्रमात्ररगोचरेणाज्ञानेन जनितायां प्रमातरगोचरेणातत्प्रकारत्वेन प्रामाण्येप्यदस्यतिरंतद्वाराण्यर्थेत्यर्थः। अज्ञातः सिद्धसाधनवदंशतोर्थेति

श.म.

२२

निमित्तत्वादिनाऽनुगतेन रूपोपाधत्वं तद्वति घटत्वप्रकारकत्वादिना पक्षत्वात्तदंशोऽप्युक्त्या मादाप्ययदर्थोतरः यच्च पूर्वप्रमाणानि तन्नुमिति
 मादायाधत्तरमुक्तं तत्र भवतीत्यर्थः न चैवमज्ञानपदस्यैवार्थस्यादिविवादात् प्रथममवर्तने नैव सार्थकत्वात् ॥ इदं च नवीनमता
 भूतगोराः प्राचीनमतेनातः सिद्धसम्बन्धोऽतोऽर्थोतरवारकपोऽसार्थकत्वात् अतएव प्रथमज्ञानपदस्याज्ञातोऽस्योतरवारकस्य सा
 र्थकते विषये ॥ प्रागिवेति तद्ज्ञानतद्विषययोरित्यर्थः ॥ एवं पावद्भ्रमसाध्या सत्त्वेन तद्ज्ञानतद्विशेष्ययोः स्थूलविशेषप्रसिद्धिः प्रकारिभू
 ते च सर्वमिप्रसिद्धिरित्युक्तं अत्र तसंभवमात्रस्य साध्यतया सर्वत्र तद्ज्ञानतद्विषययोः प्रसिद्धिरिति विशेषः ॥ उक्तं मेरोति साध्य
 प्रसिद्धं प्रामतेनुमित्यनगत्वेनेत्यर्थः तस्याविधिप्रसिद्धेः एवं अप्रामाण्यस्यापि साध्यप्रसिद्धिर्निरयेक्षानुमिति विशिष्यताया गत्व
 माणाप्रामाण्यव्यापकमिति गत्यमाणा सकलप्रामाण्यनिष्ठमित्यर्थः ॥ संज्ञायेपीति निश्चयस्यापेक्षितत्वादिति भावः संकोचेति ॥ इदं च
 समाधिसौकर्यादुक्तं इदं ज्ञानमित्यगोचरतया निश्चयेन संकोचस्यासंभावितत्वादिति न चैवं तदनुमित्यविषयस्य प्रसिद्धेरुक्तत्वादिति
 एवैवमसंगततादृशानुमित्यविषयतायानिष्ठेनुमात्रकत्वादित्यस्तु चैव वयं त्विति धर्मिणीति ॥ तान्स्वरूपप्रत्ययः धर्मस्ये
 वाज्ञानस्यैवानुघटत्ववृद्धिस्तद्वत्तद्वत्त्ववति घटत्वप्रकारकत्वपरतया प्रयुक्तेन तद्वतितवकारकमिति वक्तव्येन परत्ववृद्धिस्तद्वत्
 तवति श्रोतरि परत्ववति परत्वप्रकारकत्वबोध्यते ॥ तत्र प्रकृतप्रामाण्याभ्यां भूतपरज्ञानविषयकज्ञानस्यानयेक्षितत्वात् ॥ सिद्ध
 साधनं किंच परत्ववति परत्वप्रकारकं इदं ज्ञानमिति विसंवादिश्रुत्वा कथं ज्ञानं तज्ज्ञानसामान्यप्रत्यासतिज्ञाने वा दाप्यसिद्धसाध
 नं किंच प्रामाण्यघटकाच्चरत्वादियदास्य निविशकलितानेव ज्ञानतो विशेष्यविशेषाणामिति न्यायेनोत्तरं मानसज्ञानमादाप्यसिद्धसा

धनं किंच प्रामाण्यं पटकाचरत्वादिपदार्थान्वित्व कलितानेव जानतो विशेष्यविशेष्यमिति न्यायेनोत्पन्नं मानसत्ता
 नमादाय सिद्धसाधनं किंच ॥ विषयत्वे विहाय प्रकारत्वपर्यंतं धावनं अभिधेयत्वसामान्यज्ञानमादाय सिद्धसाधनवारक
 यत्तत्र च व्यावर्त्यप्रसिद्धिः अर्थात्तरवारकत्वेन संप्रयोजनत्वे अभिधेयमस्ति इत्यादिज्ञानप्रयुक्तसिद्धसाधनवारकत्वेन न्या
 वेत्प्रसिद्धौ च सत्यामपि प्रकारत्वस्यातिरुक्तिः ॥ तथा हि न तावज्जनकीभूतज्ञानविषयत्वं तत्परमते वाधात् ॥ नापि मासमानधर्मत्व
 रूपसंबंधकत्वं अभिधेयवानि सादिवाक्यज बोधमादाय सिद्धसाधनतादवस्थात् अथ साधारणधर्मानवधि त्रस्य प्रकारत्वं विव
 क्षितं ॥ अत्र च अभिधेयत्वावधि त्रस्य प्रकारत्वमिति चेत् ॥ न एव सति साधारणान्वधि त्रस्य विषयत्वे मेवोच्यतां कृतप्रकारत्वपक्षे तधा
 धनेन ॥ यच्च प्रमावानप्यं दं ज्ञानं प्रमेत्येवं रूपामनुमितिप्रमापदादि ज्ञानाद्वा ज्ञानं वादापार्थीतरमात्रं किंतं यक्षचिह्निर्भावेन च समा
 हितं तदपि न मनोहरं साध्यतावधेदकज्ञानस्य पदार्थतावधेदकज्ञानस्य च परमतेष्यपेक्षिततया निरधिकारात् च प्रमात्वस्य प्रमा
 त्वत्वस्याग्रहाभावेन तर्थात्तरानवकाशान्तपक्षवहिर्भावस्य तादृशानुमित्याद्यविषयतानि श्रवणाभावेन दुष्टत्वात् ॥ यच्च प्रथमतः
 पदप्रयोजनमुक्तं ज्ञानं प्रमेत्यनुमितिमादायार्थितरवारकात् तदपि न ॥ तत्रापि साध्यतावधेदकप्रमात्वत्वग्रहावपेक्षत्वेन तर्थात्तरानवका
 शात् ॥ पावतानरूपे धर्मिणा व्यतिरेकप्रसिद्धिः ॥ सापि न परमते संभवति ॥ तन्मते पूर्वोक्तं तस्यापि प्रकारत्वादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ त्रा
 द्याप्रयोगेति चरमज्ञाने विशेषणादाद्यदोषत्रयकारः ॥ विशिष्टप्रकारत्वेनाभिमतं न च विशेष्यविशेष्यमिति रीत्या जायमानमान
 सत्तानं विशिष्टप्रकारकरोति विशेषणतावधेदकविशेष्यसंसर्गस्य विशिष्टमध्यनिविष्टस्य सर्वासातत्वेनाप्रकारत्वात् ॥ य

रमते च ज्ञानप्रत्यक्षस्य भावेन तादृशज्ञानमेव नास्तीति चतुर्थोद्देशः अतएव प्रकारत्वं यन्तथावनमिति पञ्चमोद्देशः
तदपिन मनोहरमिति हृदलोपरि न दोषावहे पूर्वपक्षपरिहाराच्च परकीयत्वेति तदोषेऽपि न क्षतिः यद्वा समर्थप्रवृत्तिजनक
तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नज्ञानवानित्यनुमितौ समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकधर्मत्वस्य साध्यावच्छेदकस्य पदज्ञानादौ ग्रहे पक्षध
र्मतावलाघट्यत्ववति घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नज्ञानमवगाहमानासाध्यातरे स्यादेवान्वयतत्र साधारणाधर्मावच्छेदेन घटत्ववती सादे
प्रकारेति वाच्यम् प्रकारान्तरवृत्तिर्हि धर्मः साधारणः पक्षधर्मतावलाघट्यत्ववति ह्यस्यो प्रकारतया भासमाने घटत्ववती सादि
कमपि न प्रकारः येन समर्थप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकधर्मत्वं साधारणं स्यात् अतएव यच्च प्रथमे सादिरोद्देशः तत्राप्युक्तरीत्या
तरे संभवात् पक्षवद्भिर्भावस्तत्त्वमात्रप्रतीतेवस्तु विशेषज्ञानप्राप्ताप्यपक्षानुवर्तनाकारेति ॥ ज्ञानरूपे धर्मिणि व्यतिरेकप्र
सिद्धिश्च मतभेदेनोक्तेति ॥ न चैवं सकलसाधारणव्यतिरेकप्रसिद्धिश्चेति वाच्यम् घटज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिलक्ष
णाधर्मव्यतिरेकप्रसिद्धेः सुल्लसत्वादिति ॥ अत्र गुरुमते तस्य दादनेयस्त्रिगुणज्ञानादिजनिता तौ द्विषातुमित्यादिप्राप्ताप्यपक्षानु
मित्यदिना गत्यते तत्रांशतो बाधः स्यात् ॥ न च ते देवानुमित्यादियजनकतया प्राप्ताप्यपक्षतादवस्थानस्य पक्षवद्भिर्भावात् सुरुगिमते च
ज्ञानानुव्यवसायप्राप्ताप्यपक्षतदनुव्यवसायग्राह्ये तददाने शतो बाधः स्यात् ॥ भट्टमते पितृता तत्प्राप्त्यनुमितेः ज्ञानगोचरज्ञानजन्यत्व
नियमात् नत्वादेः साध्यतावच्छेदकस्य ज्ञानस्य ग्राह्यबाधः स्यात् ॥ तस्मात्तज्ज्ञानविषयकज्ञानव्यतिरेकाप्रपुक्तव्यतिरेकप्रतियोगि
ज्ञानप्रयोज्यज्ञाने साधारणाधर्मावच्छिन्नप्रकारकत्ववितयसाधारणमनवध ॥ एतद्व्यतिरेकश्चातुमित्यादिज्ञानेन उच्यते ॥

चि.म.
२४

नेनचनियमतस्तद्गानविषयकज्ञानसापेक्षेराप्रामाण्यहंवदतानैपायिकानामविकल्पादिसंश्लेषः॥ अतस्तुसादीनिदृष्टान्पुन
यकानीतिसंबधः॥ दृष्टान्पुनह-नेसादिनसमीहितसिद्धिरित्युच्यते॥ तथेति॥ नसमीहितसिद्धिरित्यर्थः॥ यद्यपिप्रामाण्यंस्वाश्रयग्राह
केषांस्तत्तत्तद्वैतस्यार्थमर्थः॥ स्वाश्रयग्राहकप्रामाण्योक्तसेवग्राह्यग्राहकज्ञेवेतिपाठतः॥ तथाचप्रामाण्यंस्वकर्मकग्रहा
कर्तृतानियतस्वाश्रयग्राहकमित्यर्थययवसानेसमीहितसिद्धिर्भवत्येवतथापि कुसुष्टिमीसाः॥ येमलेयावत्स्वाश्रयग्राहकेषां
श्रित्युक्त्यकंठेऽस्माच्चसंपक्षोतादतद्वैतधेयं॥ इत्यादीनिप्रामाण्यमेवस्वाश्रयग्राहकेषांस्तत्तद्वैतविशेष्यसंगतैवकारयक्षेनस
मीहेतुसिद्धिर्वाधवेत्यादिशब्दार्थः॥ ज्ञानत्वेनेति॥ यद्यपिप्रथमविप्रतिपत्तावपिज्ञानयदुस्वाश्रयमेवतथापिज्ञानानंतर्भावाप्यस्ति
तिफक्षिकापर्यालोचनयातत्रस्वाश्रयज्ञानयदुहस्तुस्वाश्रयमात्रपरमितिभेदः॥ प्रथमविप्रतिपत्तौयावद्ज्ञानयात्यंतवेत्तुममानेवाधा
तद्वितीयविप्रतिपत्तौतद्ज्ञानयात्यंतवेत्तुममानेऽस्वरज्ञानदियात्यंतयासिद्धसाधनत्रयावत्विशेषणस्यवाभावात्तद्विप्रतिपत्तौ
नासमीहितसिद्धिरित्यतआह॥ ज्ञानपरादिनमिति॥ अयंभावः प्रथमविप्रतिपत्तौप्रामाण्यपदविशेषपरंसाध्यज्ञानपदंचतद्वैत
यपरं॥ द्वितीयविप्रतिपत्तौचचरमज्ञानपदेननत्रस्याप्रामाण्यपदविशेषपरंसाध्यज्ञानपदंचतद्वैत
देवेत्यतः॥ इतिप्रतिपत्तौविशेषणायोसैरिति॥ सिद्धसाधनवारकत्वादितिभावदर्थकत्वादितिभावः॥ यथाविवक्षितसाध्यावत्स्वाश्रयग्राह
केयात्स्वत्वरूपेप्रामाण्यमात्रेसर्वस्मिन्प्रामाण्योपातथाप्येति सर्वविशेष्यकत्वेसति सर्वत्वप्रकारकत्वेस्त्वप्रामाण्यपदस्वरज्ञानादेवेव
ज्ञानयावत्स्वाश्रयग्राहकत्वादितः सिद्धसाधनमित्यर्थः॥ ज्ञानत्वमपीति॥ अत्र सर्वत्ववतिसर्वप्रकारकज्ञानजनकं सर्वशब्दादिकमादिय

श.म.
२४

च ल

[illegible]

न ज्ञेयत आह विषयविषयेति - तथा च विषयविषयक ज्ञानविषयत्वे हेतुः विषयविषयकतानियतस्वविषय इ

वि.प्र.

२५

ज्ञेयत आत्मना सहजाततायास्तद्विषयतानियामकसंबंधविशेषांतर्गीकोरनियताधिकरणाकज्ञाननसिद्धेदित्याह निपेतेति ॥ तद्वति
तत्प्रकारकज्ञानत्वादिनप्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यतावयिगतत्वात् तत्रचप्रमापदवहोभावादिसत आह ॥ प्रकृतपति ॥ तद्विश्वयादे
वेत्यत्रसंनिहितस्यैवतद्विशिष्टज्ञानत्वस्यतत्पदेनयगमशक्तिंकांनिाकोरितितद्विशेषकत्वदीति ॥ तान्त्वमेवतदिति ज्ञानत्वमेवपथा
र्यत्वनियतमितितदेवप्रामाण्यमस्त्वित्यर्थः ॥ तस्येति ॥ ज्ञानत्वस्यइतोव्यावर्तकत्वेपिनिष्पन्नप्रवृत्तयुपेगित्वाभावेनप्रवृत्तेविचाराणीय
त्वाभावदित्यर्थः ॥ ननुविषयनिरूप्यमितिमन्त्रेवैयधिकराणविषयनिरूप्यत्वस्यहेतोर्ज्ञानतिष्ठत्वासाध्यस्यचविषयगतत्वात् ॥
नचेतानवितिवेद्योविषयस्यविषयवित्तिवैद्यज्ञानमित्यर्थस्तथाचसामानाधिकरणापमक्षुण्णामितिवाच्यम् साध्याविशेषार्थताकता
नकत्वंसाध्यमितिनेक्तिदोषव्यावकाशइतिभावः ॥ ननुविषयविषयकज्ञानविषयइत्यज्ञानपदेनप्रत्यक्षवक्तव्यज्ञानपददिनविषय
नैर्येक्ष्यताज्ञानज्ञापनात् ॥ तथाचभट्टमतेऽनुमितिश्रुत्यात्वात्रेयंयुक्तिरित्यस्वरसावयिकाहृतवक्ष्यमाणास्वरसावयवसायेतिमन्त्रे ॥ तद्व्य
संगते ॥ अनुमितौत्वप्रकाशेचतानप्रत्यासन्नपर्वानविरोधादित्यत आह ॥ व्यवसायविषयतायाइति ॥ प्रथमायुक्तिरुपपत्तिरिति ॥ नन्विति ॥ वि
तोयाहवपति ॥ व्यवसायेति ॥ तत्रेवेति ॥ ज्ञानग्रहणा कालेयावद्विषयग्रहणनियमेनयस्यविषयोभासतेतत्रेवेत्यर्थः ॥ ननुसंदेहितावद्ये
दकेत्यादिनाघटज्ञानग्रहणाकालेघटस्यघटत्वेनरूपेराज्ञापमानतास्ती सतावमात्रमायातिननुज्ञानग्रहणेघटत्वेनरूपेराघटोविषयं स्प
ष्टीकृत आह ॥ तद्विदिकत्वकादिति ॥ संबन्धिनिर्विकल्पकान्तराधिसंबन्धानवगमेसंबन्धज्ञानप्रतिसंबन्धि तावद्येदकप्रकारकसंबन्धिज्ञाने
संज्ञनकलेकल्पमानसंबन्धज्ञानत्वापेक्षयासंबन्धिकज्ञानत्वस्यसामान्यतयाविभागादित्यतसाधारणतयाचतद्व्यतिरेकप्रत्येवजनक

राम० यद्
२५

त्वकल्पनात्संबंधिकपदार्थस्य संबंधितावच्छेदकावच्छिन्ननिरूप्यते यद्यत्रिरूप्यमिति व्याप्तिवत्तात्वाद् द्वित्रिवेद्यत्वमित्यर्थः ॥ यद्य
 पिप्रत्यक्षे तद्विनिवेद्यत्वं नान्यत्र संयोगो गुणद्वयादि ज्ञादिसंयोगप्रतीतौ संबंधिने विद्यताभावात् ॥ तथा विषयवसायेत्यादि मध्यमयु
 क्तं वेवतास्यर्थः ॥ न च तत्रापि दोषो दृश्येति वाच्यं ॥ यावद्विषयनिरूप्यत्वस्य विनिगमना विहेगार्थं त्तिष्ठेत् ॥ अतएव हेमलेख्यता
 दिति ॥ ५ ॥ रुमतेषाधिकाराप्रकारकज्ञानासत्वादह ॥ अनएवेसादिति ॥ अथ तद्वत्त्वमित्यग्रिमग्रथानभेदमते संगच्छते तन्मतेनुमिति
 वेद्यत्वादिसत आह ॥ वादित्रयेदिति ॥ स मानेनि ॥ समानविनिवेद्यातिरिक्तविशेषणस्यैव विनिष्टव्यक्तो पूर्वज्ञानायक्षाननुसर्वस्यस्यर्थः ॥
 तत्रेति प्रागभावे वैसेवेत्यर्थः ॥ इतिदिगिति ॥ यद्यपि द्रव्यादियक्रमेणाभावव्यक्तिरेका ॥ भावत्वमित्युच्यते ॥ तत्रावाभावत्वे सद्यपि प्रती
 तौ न विषयः ॥ यत्रैक्येनैवानुगमनिरासे तस्य विशेषानाभावात् ॥ स्वात्मकस्यैव प्रवेशादतथा च कान वस्थानापि प्रतियोग्यादिज्ञाना
 पेक्षा ॥ अभावत्वप्रकारकज्ञान एव तदयेक्षणात् ॥ तथापि सामान्याप्रकारकार्थज्ञान एव प्रतियोगिज्ञानापेक्षा ॥ त एव नाभावेति द्वि
 कल्पकमिति मतेनेदं ॥ वस्तुतस्तत्प्रकारक किंचित्प्रतियोगिज्ञानस्यापेक्षितस्य सत्त्वात्समाधि सौकर्येणैवेदं युक्तं ॥ ननु तथापि प्रतियो
 गित्वं स्वरूपात्मकमिति न पुनः ॥ तथासति पूर्वज्ञातस्यैव प्रकारतापत्तेरिति चेत् ॥ न ॥ अभावविरहात्मत्वप्रतियोगित्वात् तत्र किं हलभाग
 स्वरूपात्मकः ॥ अभावांशश्च पूर्वज्ञात इत्यादाय पूर्वज्ञानत्वस्वरूपात्मकत्वयोरुपयत्तिरिति ॥ तद्विशेष्यत्वेति वक्तुं गत्यारजतत्त्वबलत्रवि
 शेष्य इति ग्रहाभावादित्यर्थः ॥ त्वेवेति ॥ यत्र प्रथमत एव बाधस्तत्र बाधेन ध्वनिविना ज्ञासंभवादिति भावः ॥ मूलतः स्वप्रकाश इत्यादि
 कपरप्रकाशत्वं ॥ अर्वाचीनप्राभाकरमते च स्वविषयकत्वेमेव तद्विस्तृभयमाशंकितं ॥ ज्ञानेति ॥ ज्ञानमनुपनीतमभातयप्रताद

+ २ उक्तं तः पूर्वप्राभाकरमते बोद्धव्यं ॥ तत्र च अर्वाचीनप्राभाकरमते स्वयमविषयीकृते पि स्वस्मिन् व्यवहारप्रवर्तनमेव स्वयंका २

चि.म.
२६

नायहेयहा संभवादित्यर्थः मनसोतिचमानस ज्ञानस्यलाभिप्रायेण यद्वा मनःयदेन ज्ञानं लभ्यते तथाच मनसो ज्ञा १

शस्यतद्वतितत्प्रकारकत्वस्य स्वातंत्र्येणाज्ञानेनैरयेष्येणाग्रहणाशंकैव न भवति ॥ स्वरूपसंबंधात्मकविशेष्यत्वादेर्ज्ञानस्वरूपयर्थवसापितयाज्ञा
नस्यवह्निरज्ञानेनैरयेष्येणास्वातंत्र्यात्विशेष्यकत्वादियहासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ स्वप्रकाशज्ञानत्वाभासतएवेत्यत आहविषयति ॥ अ
मयाप्रवृत्तिमिति मूलस्य क्रियविशेष्यतातेतिपरमार्थः ॥ तेनभ्रमव्यावृत्तेपथास्यानुधानागतीयादित्यर्थः ॥ व्यन्निचारादिति मू
लस्याहकसामग्र्याभ्रमेपिगतत्वादित्यर्थ इति तत्त्वं ॥ ननुप्रसक्षरूपसंज्ञये सन्निकर्षजनकोतुलैविकेपीत्यतो लिङ्गचेति मूलं
॥ यद्यपिलेविकसंज्ञयक्षेपियक्षज्ञानायेक्षास्त्वतथापि वस्तुस्थितिसुखोपायत्वेसाधकत्वा यथाधर्मिसंविद्यम्यधर्मिज्ञाय क
लेनरूपेणसंज्ञयजनकतयाप्रकृतेधर्मिज्ञायकज्ञातताख्यलिङ्गमेवसंज्ञयजनकमात्तिसांकायंलिङ्गचेत्यादि ॥ संदिग्धस्य
लिङ्गस्यसंज्ञयजनकत्वमस्येवेत्यत आह ॥ निश्चितस्येति ॥ वस्तुतः संदिग्धस्यापितस्यनसंज्ञयजनकत्वमित्यनुमानालोकद्वयसो
वक्ष्यमाणत्वसंसंदिग्धव्यावृत्तनायेदं ॥ किंतुसाधारणभ्रमविषयवाराण्यतत्रचव्याप्यत्वेनेति शेषः ॥ पूर्वमप्रापेति ॥ यद्यपिधर्मि
ज्ञानानंतरप्रामाण्यस्मरणीयितद्व्यहितत्वमेवत समवधानं ॥ अत्र्यथा इदंज्ञानमप्रमेयपिग्रहणस्मरणामकवमिज्ञानद्वय क
सत्त्वाद्येनग्रहणेनप्रामाण्यग्रहणयत्नेस्तथाप्यनुभवसायात्मकधर्मिज्ञानेप्रथमतोवृत्तेविस्मालेनस्यतेतत्रधर्मिज्ञानेप्रामाण्यसं
शयोमूलकारणोन्नोन्नपति ॥ तत्रप्रथमिकधर्मिज्ञानस्याप्रामाण्यग्रहणकसामग्र्यसमवहितत्वेनप्रामाण्यविलयत्वेनतन्मूलकधर्मि
स्मरणस्यापिप्रामाण्यविषयकत्वप्रसंगदितिभावः ॥ गुरुमतेष्वेवैकोऽसमाधानेभ्ये ॥ यथा ॥ एतदस्वरसादेवाहकिंचेति ॥
असंसर्गंति ॥ प्रमात्वतदभावकारिकसंज्ञयेप्रमात्वाभावासंसर्गाग्रह प्रमात्वग्रहयर्थवसितोद्देष्टांतरविनाकथमित्यर्थः ॥ न

र.म.
२६

नस्यकारणत्वमेव तत्र मानमित्यत आह-यदेवहीति तथा च संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षभावे व्याप्यप्रकारकज्ञा ४

तुवशरेवेपीतत्वांससर्गोग्रहोयथादेवंविनेवमथाप्रकृतेपि स्यादित्यत आह-शाखदिति तत्रापि पितृलक्षणदोषप्रपुन-
त्वादसंसर्गाग्रहस्यसर्थः॥ व्याप्यदर्शनकाले व्याप्यदर्शनोत्तिकाले नन्वेतत्वांसंशयप्रतिव्याप्यदर्शनस्यप्रतिबंधक-
त्वमायातुननुविरोधिनिश्चयसामग्रादसत आह-तस्येति साक्षादेव व्याप्यदर्शनत्वेनैवाननुसंशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षेव्या-
प्यत्वप्रकारकं ज्ञानेन कारणमिति भावः तत्रैवोयोक्तलकमाह अनरवति आलोकासमवधानकाले आलोकासमवधानोत्तिक-
काले प्रतिबंधसामग्रादित्यादिकमुक्ते निराकरोति मरीति शानोक्तवेति विपरीतनिश्चयेत्यर्थः अनरवत्याभावे निश्चयस-
सामग्रादिति स्वयमेवाग्रे वर्णयिष्यति अतले घटाभावदृष्टिज्ञानं तं घटाभाववत्तत्तलमिति प्रत्यक्षस्थले व्यभिचारदाहाप्र-
त्यक्षेतर इति प्रत्यक्षमितरथा स्मादिति च बहुव्रीहिः तेन सर्वनामकार्यत्वावः एवं यक्षविशेषाकाचुमिति स्वीकर्तुं नानिष्टमिति
भावः॥ व्यापकपरा मर्ष एव हेतुरिति नियमे यक्षविशेषिकावहाप्यनुमितिर्न स्यादिति तत्र बाधकमित्याहा कदापि न (दिगर्थक)
अन्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमितो व्याप्यव्यापकसमानाधिकारापर्यहैतुस्तथा च तदनुगोधेन व्यापकत्वमपि सामानाधिकारापघटितमेव
निर्वच्यमिति व्याप्येक्षया व्यापकत्वे लाघवाभावाद्यापकपरा मर्ष हेतुरित्यवधारणमस्मात्तमिति॥ व्याप्यदर्शनोत्तरकाले इत्य-
स्य विवरणां विपरीतदर्शनकाल इवेति विपरीतदर्शनकाले वेति द्वयोरप्युक्तदश एव शरो व्याप्यदर्शयोत्तरकालत्वेन विप-
रीतनिश्चयाधिकारात्वेन वा विवक्षित इत्यपि भेदमात्रेण वा शब्दः आकर इति प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसह तत्वेन जनक-
त्वाभावे मत्स्यतिकाले हापतिरित्यस्य मत्स्यत्वे तत्त्वादित्यर्थः ननु प्रकृतेपि विपरीतनिश्चयतत्सामग्र्यभावयोः कारण

राय

७

कारे व्यापकपरा मर्षस्यानुमितिजनकत्वे यक्षविशेषिका नुमिति स्यादित्येव बाधकं तच्च यक्षविशेषिका नुमिति स्वी ७

४ ग्रहोत्पत्तिकालेपि संशयसंभवादिस्वार्थः निर्णयसामग्रीत्वावच्छेदेन संशयविरोधिनः सर्वस्योत्तररक्षोऽसंशयविरोधित्वं न युनक्तु
 ४ निक्षोः तथा च निर्णयसामग्रीभूताया न तज्जातीयत्वविषयोपि दुःखश्चो संशया प्रतिबंधकत्वं ममेष्टमेव कथमनिवृत्तेनायादितमिस्या

वि.म.
२७

त्वो गौरवमित्याशंकाह प्रकृते चेति। व्याप्यदर्शनकाले व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले तथा च प्रामाणिकं गौरवमिति भावः तदप्येति॥
 व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले संशयानेत् घटतदस्योत्पत्तिः॥ अग्रिमं प्रथेति। तदुक्तं स्पष्टं स्थितिश्च साधारणत्वादिति भावः किं
 चेति॥ तज्जातीयत्वग्रहकालेन संशय इति सामान्यकारेण तज्जातीयत्वग्रहोत्पत्तिकालेपि संशयानुत्पत्तिरसकलसिद्धा॥ नचेत
 तवसांघ्ये व्याप्यदर्शनोत्पत्तिकाले इव तज्जातीयत्वग्रहोत्पत्तिर्याजनकत्वे निर्णयसामग्रीत्वात् रक्षोऽसंशयप्रतिबंधकत्वं य
 था तथाप्युक्तं तज्जातीयत्वग्रहोत्पत्तिश्च साधारण्यप्रतिबंधकत्वं ममेष्टमित्याशंकाह नचेति॥ तज्जातीयत्वग्रहोत्पत्तिर्न
 रक्षोऽसंशयप्रतिबंधकत्वे सकललोकसिद्धस्य तदुत्पत्तिश्चो संशयानुत्पादस्य तत्वावेव न मात्रेण तत्प्रमशकतया तन्निर्वा
 हाय तस्मात्प्रतिबंधकत्वे कल्पनाये जावद्वयकारणताया गौरवमित्याह॥ ननु त्वदिति॥ तज्जातीयत्वज्ञानकाले तज्जाती
 यत्वज्ञानोत्पत्तिकाले॥ तस्मात्प्रामाण्यप्रतिबंधकत्वात् गौरवमिति यदि तत्राह॥ तज्जातीयत्वेति॥ प्रतिबंधकसामग्रीः प्रतिबंध
 कत्वादिति यथाश्रुते पूर्वोक्तोपमाशंका निराकरोति नचेति॥ साक्षादिति॥ आत्माभावावगाहित्वप्रपुन विरोधाभावादित्यर्थः॥
 नचेति विशेषदर्शनवदिति सामग्री यदि न प्रतिबंधिका तदा पुरुषत्वादिनिश्चये तन्निश्चयो संशयापत्तिरित्येवार्थः साधुः तथा हि पत्रत्र
 रक्षणमुक्ते प्रतिबंधकाभावस्य कार्यसहभूतत्वेन जनकतया तत्कालीन उत्पत्तिपुनवत्त्वनिश्चयप्रपुनैवेति॥ तत्र मदि प्रतिवं
 धको भावानोपवेन रूपेण जनकता येन सामान्यकारणताया सहभूतत्वप्रवेशसंगच्छे तर्हि च सिसाधयिषा विरहसहभूतसि
 ध्यभावात्मकप्रतिबंधकाभाव एनानुमितिरूपकार्यसमये सत्वमिति सहभूतत्ववादिनापि तानातिभिन्नप्रतिबंधको भावस्यैव

नकारः न चोत्पत्तिः ननु यज्जातीयस्य

कु

य

शमः

२७

४ ग्रीत्वेन व्याप्यग्रहसाधारणीभूतस्य प्रतिबंधकतानस्यादिस्थाशंकाह नचेति ननु निर्णयसाम ४ एषा
 २ भावस्य कार्यसहभूतत्वेन जनकत्वे विविचरितनिश्चयाभावस्य तथा जनकत्वे मानाभावात् न हि सर्वेषां प्रतिबंधका २

वा
रपु

तथात्वनियमोवाध्यस्तथाचप्रकृतेज्ञानस्यैवप्रतिबन्धकत्वादपुनमेतत् यच्चविशेषदर्शनोत्पन्निकालेसंशयस्वीकारेऽनुभव
विरोधग्रथविरोधोद्भवनेतत्तत्र॥ पूर्वश्रुतसंशयस्वीकारोत्पन्निकालेसंशयपुनस्तदस्यप्रसाराद्यनवधार्यत्वात् क्षणस्यु
लक्ष्यत्वात् ग्रथस्यचस्यास्यहेसंशयो नतज्जातीयत्वग्रहेसंशयोनेतिसामान्यकारणस्थितिक्षणप्रदापययवसानसंभवेनत
द्विरोधानवधारणान् अतएवतज्जातीयत्वग्रहसामग्र्यभावस्यकारणत्वेयद्वैखानुवंतदपुनैतज्जितियत्वग्रहोत्पन्निकालेयिसं
शयोत्पन्नमिच्छतस्तदप्रसन्नैरिति॥ अत्रेदंतत्प्रतिबन्धकाभावस्यकार्यसहभूतत्वेनहेतुत्वमित्यसहभूतत्वंस्वरूपयोग्यतालक्ष
णकारणत्वेऽवच्छेदकमितिार्थः तथासति किंचिदाहसमानकालीनस्यमतिप्रागभावस्यदाहंतरजनकत्वायत्रैतद्यन्निसमान
कालीनत्वेकारणत्वेऽनन्तरकारणतापत्रैः किंतुफलोपधर्तवच्छेदके तथाचास्याभावत्वावच्छिन्नकारणताकानाफलं समानकाल
त्वेसत्येवफलोपधानमिति सामान्यतएवकल्प्यते॥ स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वपक्षेऽपिप्रत्येकतत्रकार्यप्रतितत्त्वप्रतिबन्धकाभावस्यका
रणत्वेऽहोतेम सन्निकालेऽथवोत्पन्निकालेवदाहभावेनसहभूतत्वेनविशेषकारणानामवच्छेदोर्वतदीयसामग्र्यभावोवाकारणा
मितिद्वयमपिगौरं द्विहायसामान्यतएवास्याभावत्वार्थधर्मावच्छिन्नकारणतावकार्यस्वसहभूतस्यसिद्धत्वावाप्त्यस्यकारणाभाव
समुदायस्यजनकत्वमितिकल्प्यतेएकस्याः कारणातोयाकारणतातरावच्छेदकत्वैक्षस्यभावादिति किंचनिरंतरयामशीत्येकसस्य
तियक्षेद्वितीयेनप्रथमयामशीत्यकार्यकदप्रतिबन्धं नतावद्वितीयोर्दक्षरोतदाख्याप्रतिबंधानंकारणते॥ नाग्रिमदरोतदासि
द्धसाधनादितितद्वयार्थलोचनयत्कार्यसहभूतस्यैवजनकत्वमिति॥ वस्तुतोयदिप्रतिबन्धकविरोधिज्ञानसामग्र्यानप्रतिबन्धकत्वंतदा
विशेषदर्शनस्यप्रतिबन्धकत्वेयितस्माग्र्यानतथेतिविशेषदर्शनोत्पन्निकालेसंशयायत्रैरितिमलार्थः॥ तत्रवतानलक्षणाप्रतिव

विम-प्र
२८

यकाभावस्यकार्यसहभूतत्वेनजनकत्वाभावएवभिमतः। नचविशेषदर्शनसामग्र्यपिज्ञानातिवेत्तनवत्प्राप्यतिरिक्तवाच्यं। नहितत्र
ज्ञानमात्रेणार्थसंसामग्रीत्वंकिञ्चकाराचवेइतिदिक्। अथेतिमल्लं। धर्मिद्वयसंविधिस्यविरोधिनिर्णयसामग्रीत्वेनप्रतिबंधकत्वेनघ
टतेसंज्ञयसामग्र्यभावस्यनिर्णयसामग्र्यंतर्गतस्यतदासत्वादित्यर्थः॥ विस्तरेति॥ तवमतेधर्मिज्ञानमेवप्राप्ताण्यहात्मकसितिवर्मिज्ञा
नज्ञानयोस्संज्ञयसामग्रीनसंभवतिप्रतिबंधकसत्वात्कारणाभावाच्चतथाचतत्पुनोर्ध्वमिद्वयसंविधेस्सनिर्णयसामग्रीत्वाभावइति
त्वांप्रतिदंडव्यामितिप्रघटकार्थः। अत्रविविक्तदोयसामग्रीद्वयसमाजादेवेति योजनंनु उभयारोपसामग्रीद्वयसमाजादुभयारोपस
कोभवतीत्युक्तं। सत्यतिपक्षवत्प्राप्तिप्रतिबंधेनसामग्र्यजनकत्वापत्तेरित्याशङ्क्याह। नत्वितिमल्लेअविरोधादितिमल्लं। संज्ञयलक्ष
णाफलहर्जनादिभावः। नचतिरिक्तैवसंज्ञयसामग्रीधर्मिज्ञानाघटितासौवधर्मिसेत्रिवर्षस्यनिर्णयसामग्रीत्वंविहत्यादिसांका
मल्लेनचोभयेति। उभयारोपसामग्रीपदेनधर्मिज्ञानघटितासंज्ञयसामग्रीविवक्षिता। एतच्चटिप्राणं रोधेनव्याख्यातंवेत्ततत्तुविस्तरे
भयारोपसामग्रीद्वयमेवसंज्ञयसामग्रीतत्रलज्जयनिर्णयेत्वांशस्यप्रतिबंधकत्वमभेदसंभावितमित्याहविस्तरेति॥ अयरांशसामग्र्य
प्रतिबंधकत्वयिहहति॥ नत्विति। अविरोधादिति। समहलंवनएकांशनिर्णयसामग्र्याअपरांशनिर्णयाविरोधादित्यर्थः। मिलितप्रबंध
कत्वं ~~यथाचतत्पुनोर्ध्वमिद्वयसंविधेस्सनिर्णयसामग्रीत्वाभावइति~~ निराकरोति॥ नचोभ
येति॥ प्रत्येवेति। तथाचतत्पुनोर्ध्वमिद्वयसंविधेस्सनिर्णयसामग्रीत्वाभावइति॥ यदाअतिरिक्तैवसंज्ञयसामग्रीतिनिर्णयकारणार्थनचोभयेत्यादिप्रत्येवघोषे॥ इत्यत आहति॥
इदंचप्रथमव्याख्यायां। द्वितीयव्याख्यायां। एकांशनिश्चयसामग्रीविरोधयरांशनिश्चयविरोधिनीसंभवत्येवसमहलंवेत्तुनप्राप्तिर
विरोधांशयोः। मिलितप्रतिबंधकत्वमपिसंभवत्येवत्वांतरेणप्रतिबंधकस्यत्वांतरेणजनकत्वसंभवादिसत्वरसादिह॥ धर्मिज्ञानेवेति॥

तु

तु

राम
२८

आरोपान्तेरपि संशयभिन्नेषु विशेषेण चरन्त्यव्यतिरेक्योरेव बाधकाभावे सामान्यतः कार्यकाशाभावग्रहकत्वादिति भावः । धर्मि
 जानसामग्रीत्वेनानुगमिप्रथमोपस्थितधर्मि धियएवकारणत्वे स्यादिसत्त्वरसादाह किंचेति यन्निष्ठेति । सहचारग्रहस्य वा भ्रयत्वं सह
 चरिन्धर्माणां वा भ्रयत्वं मित्यर्थः । भ्रयः सहचरो भयान्सहचारग्रहः । इदमुच्यते । भ्रयः स्वधिकारोऽप्युसहचारग्रहस्य यिदृष्टव्यः ।
 आरोपनियमः आरोपविषयनियमः । निरन्तरज्ञाने व्याप्यवृत्तिधर्मा संभवाद्यतः । तादृशेति । भ्रयसहचरितधर्मकोटिविषयकत्वमि
 त्यर्थः । पराव्याख्यानमनूयनिगमोऽपि प्रत्यक्षरूपेति । अप्रामाण्येति । अनुप्रामाण्यं घटत्वव्यतिरेकमप्रामाण्यं घटत्वाभावव्यतिरेकमिति
 तजानयोः परस्परभावे विषयकत्वमस्त्येव न चैकावद्येदेन घटत्ववत्त्वघटत्वाभाववत्त्वं च न गृहीतं । तादृशयोश्च ग्रहयोर्विरोधोऽर्थः
 कुत्र विघटत्वं कुत्र चित्तघटत्वाभाव इति तानयोऽपि विरोधापत्तेरिति वाच्यं । घटत्वविवक्षितोऽप्यकत्वघटत्वाभावविरोधोऽप्यकत्वचोक्तत्वेनोक्तं न्योरे
 तजानविरोधोऽप्यकत्ववद्येदेन घटत्वतदभावविषयकत्वसंभवादिति । उच्यते । एवमपि नानयोर्विरोधः विरोधोऽप्यकत्वावच्छेदकत्वापरिस्फुरणा
 नृत्तामानाधिकारणमात्रस्य च विरोधोऽप्यभेदेऽप्युपयस्याद्ये घटत्वं द्वये घटत्वाभाव इति वद विरोधात् न चैव घटत्ववद्विरोधकत्वतदभाववद्वि
 रोधकत्वयोर्विरोधोऽप्येकग्रहे विरोधाभावे विरोधोऽप्यकत्वघटत्वाभाववद्विरोधकत्वचोक्तत्वेनोक्तं न्योरे मादाय वा संशय
 संभवादिति संक्षेपः । तद्विरुद्धेति । तद्विरुद्धतया प्रतीतेत्यर्थः । दुर्ग्रहादिति । यद्यपि दुर्ग्रहेऽपि वत्त्वस्येव तथाप्येतादृशप्रतिबंधककल्पने
 कोऽप्यन्यथाभिचारेण स्यादिसत्त्वतात्पर्यः । शोकास्पदमप्येति । अप्रतीते शोकात्तु दयादिति भावः निश्चिति । घटत्ववद्विषयकत्वविषयत्वं च
 वसायातेन घटत्ववद्विषयकत्वेन विनापि संभवति । घटत्वसंसर्गात्तत्त्ववसायेऽनुपवसायगृहीतघटत्ववद्विषयत्वाभा
 वात्संशयकोटित्वमयिकथमिति वाच्यं । विरुद्धत्वभ्रमेण एकमात्रविरोधकत्वे सति घटत्ववद्वि ४

अ-२

तिमले अप्रमत्तज्ञानापेक्षया परत्वं प्रमा रूप व्यवसायस्यापि तत्रात्यन्तेन सिद्धसाधनाय व्यावसायस्याप्राप्ताप्यमंगीकारे स्यादि
 त्यर्थः । तस्यैवाप्राप्ताप्येतत्प्राप्ताप्यवगात्वनुमित्योदेरप्यप्राप्ताप्यप्रसंगः । तथाचाप्रमत्तज्ञानापेक्षया न परत्वमिति भावः । स्वशास्त्रेति
 चित्तादस्त्वेन शास्त्रे प्राप्ताप्यस्य तदेतदेत्यर्थः ॥ तन्मते सर्वेषां प्रमाप्य शास्त्रेनास्वप्राप्ताप्यया तत्परत्वे शास्त्रकस्याप्राप्ताप्यस्यति । त
 तश्च भवसायस्याप्यप्राप्ताप्यस्यातन्तत्त्वे तदेव परमिति सिद्धसाधनमिति भावः । संशयविषयत्वमिति ॥ तथाच स्वसूत्रप्रकरणोत्तरतः तीयक्षणा
 वर्तिसंशयविषयत्वं अप्राप्ताप्यसंशयात्तन्मत्संशयविषयत्वं स्वतः सर्वत्र दुर्लभमिति भावः । ईश्वरज्ञाने ईश्वरज्ञाननिष्ठे सर्वत्र सर्वत्र
 त्वप्रकारित्वे विशेषगमनभ्यासेत्यादि । संशयविषयत्वे यक्षतावच्छेदके संशयविशेषविषयत्वरूपहेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहकाले स
 तसंयक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्याभातमित्याशयेन सिद्धसाधनमाशङ्क्य निराकरोति ॥ प्राप्ताप्यविशेषितयेति । भागसिद्धपरिहारादि
 ति । तत्रचनुर्थादिक्षणावर्तितादप्राप्ताप्यसंशयत्वं तत्त्वसंशयस्य यथोक्तहेतुद्वयाभावादिति भावः । यक्षतावच्छेदकहेत्वभेदनिवेधनेन सि
 साधनशोकायामाह । हेतुहेतुत्वमिति । तानेति यक्षतावच्छेदकहेत्वभेदनिवेधनेन सिद्धसाधनपरिहारास्पृष्टकारांतराज्ञातत्वादिति भावः
 हेतुमेव यक्षतावच्छेदकीकृत्य सिद्धसाधनं प्रसज्यतद्वारायज्ञानप्राप्ताप्यपरमिति समाधानं सुट्ठादुपेक्षाम् दाह । अव्यावर्तकस्यापि ति
 । यद्यपि जन्मपदमव्यावर्तकमित्युचितं मज्जमत्तप्रसिद्धेः । इह तु ज्ञानप्राप्ताप्यपदस्य तृतीयक्षणावर्तिसंशयविषयत्वात् प्राप्ताप्यपदयो
 वारणीया इति व्यावर्तकत्वसंभवेत्येवमप्यापि यक्षतावच्छेदकसाध्यसाधनसिद्धसाधनस्य हेतुतया तद्वारा प्रयोजनाभावात् प्रयोजनव्यावर्तकत्वस्याभावोऽत्र विवक्षितः प्राचीनेति । यक्षतावच्छेदकसाध्यसा

धी.प्र.प्र.

३०

नाधिकराणावागाहित्वाद्भुमिरेति प्राचाभावः संशयसामग्रीति ततोयक्षणावर्ति संशयसामग्रीविशिष्टज्ञानप्रामाण्ययक्ष्मस्य
॥ तानप्रामाण्यपदमत्रापिकल्पे उपरंजकमज्ञतः सिद्धसाधनवारकं चेति ध्येयं अत्रविप्रतिपत्तावचुमानपयोगेचयक्षतावच्छेदकभे
देपिनार्थांतरं उद्देश्यसिद्धविरोधादिति भावः चतुर्थविप्रतिपत्तिमधिकृत्याह ॥ न स्वाश्रयग्राह्यमिति मूलं नयावच्छाश्रयग्राह्यमि
त्यर्थः ॥ अन्यथा ईश्वरज्ञानादिरूपेणास्वाश्रयेण सर्वथा प्रामाण्यानां ग्राह्यतया बाधयत्ने एतावता परयक्ष्मनिर्वाकरोपि परतो ग्राह्यत्व
रूपस्वमतसिद्धिर्वाजातेति मूले स्वाश्रयतिरिक्तेत्यादिविज्ञेयसाध्यं तच्चपथाश्रुते सिद्धसाधनग्रस्तमतो व्याचष्टे स्वाश्रयातिरिक्तमात्रेति पाव
ग्राह्यत्वे सते स्वाश्रयातिरिक्तग्राह्यत्वमित्यर्थः तदाश्रयेति ॥ अप्रामाण्याश्रयेत्यर्थः अर्थेपिसाध्यसंभवेनेति घटत्वाद्यश्रयेर्यावद्विज्ञेयत्व
स्य ग्रहणोपहितत्वस्य घटत्वादेपावमुक्तत्वाद्यश्रयेर्यावत्त्वस्य ग्रहणोपत्तत्वाच्चगुह्यत्वादावभादिसाश्रयः प्रमात्वानिति तत्रचतुर्थदि
क्षरोसंशयात्तद्वारणाप्यतर्हीयेत्यदि विज्ञेयसाध्यसार्थकत्वादित्यर्थः ॥ इदं बोधलक्षणां प्रामाण्यसंशयाहितसंशयविषये एतत्तद्वारणादे
घटद्वयसंयोगादेष्टुक्तरीत्यासाध्यासत्वेन तच्चभिचारवारणाप्यपि विज्ञेयसाध्यसार्थकत्वं द्रष्टव्यं ॥ सिद्धसाधनपक्षेति प्रामाण्यश्रयिभूतं
यत्तद्वारदित्तानपावत्तज्ज्ञं यत्तद्वारविषयत्वाभावस्य प्रामाण्ये रपि सिद्धितत्वादिति भावः ॥ यक्षीकृतमात्रपरत्वमिति ॥ अत्रयद्यपि एतक्षणाव
र्तिदेवदत्तज्ञानमिति वासेन जनिते एतद्वारवर्तिदेवदत्तज्ञानात्तोने एतक्षणावर्तिदेवदत्तज्ञानत्वं विषयस्तस्य च प्रामाण्यसंशयाहितसंशयवि
षयस्य यावत्स्वाश्रयग्राह्यतया अभिचारेण तद्वारणाप्यसमभिध्यादतपरत्वेपि स्वपदस्य ततोयक्षणावर्तित्यादिपदसार्थकं भवेत्सेवत्वा
पिसमभिध्यादतपरत्वयक्ष्मशब्दाप्येवसाध्यभावेनानुमानाप्रवृत्तिमभिप्रेत्येतदुक्तं ॥ अतएवाचार्यचरितोः सर्वनामवक्रोयमन्व

राम.

३०

यदुक्तं ॥ न च त्रयस्य पदं यक्षतावधेदकस्त्वपावधि त्रयस्य पदं वा घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादित्येकपदं वा ॥ आद्ये सिद्धसाधनं ॥ ताद-
 राप्रामाण्यसंययवद्वि पक्षीकृतस्य कस्यापि प्रामाण्यस्य ग्रहणाभावात् ॥ द्वितीयं ज्ञातः सिद्धसाधनं घटत्वतीत्यादिप्रामाण्यसंययव-
 द्विः घटत्वतीत्यादिप्रामाण्यस्य ग्रहणाभावात् ॥ न च यक्षतावधेदकवधि त्रयसाध्यमनुमिति विषय इति ज्ञातः सिद्धसाधनं दोष इति वाच्यं ॥
 अत्र सर्वशब्दादिजन्यज्ञाननिष्ठसर्वत्ववति सर्वत्वप्रकारकत्वे यक्षतावधेदकस्यातिप्रसक्ततात्प्रामाण्यधिकाराप्यवगाहिम्या एवानु-
 मितेः स्वोक्तं व्यत्यादिति ॥ अत्रेदं वदंति ॥ तृतीयपक्षगावर्ति संशयभूतं यत घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वादित्येव यक्षीकृतं व्यं न त्वनभ्यासे-
 त्यादियक्षविशेषां देयं तथा च घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वं तदाश्रययावद्भावेन तदश्रये सति तदुत्तरं तृतीयपक्षगावर्ति संशयविषयत्वे-
 त ॥ घटत्वाभाववति घटत्वप्रकारकत्ववदित्यादिः प्रयोगः पर्यवस्यति ॥ विप्रतिपत्तावपि एवमेव पक्षसाधने निर्वाच्ये ॥ अतएव विप्रतियक्षिप्रयो-
 गणो यक्षतावधेदकभेदनिवेदनार्थं तिरकापिन न चैव विप्रतियक्षि व्याख्यावसरे मलोक्तपक्षतावधेदके व्यनिवेधनाज्ञातः सिद्धसाधनो घट-
 रविरोध उक्तं कथं समाधेय इति वाच्यं ॥ सामान्यतः प्रामाण्यपक्षमाश्रित्य तन्मूलं तावतात् ॥ अतएव चालोकिके त्मराणामप्यस्वयं यद्यु-
 त्यादनावसरे वक्ष्यति स्वपदे च तत्र प्रामाण्यपरमिति ॥ यद्यपि सर्वयदादिजन्यसकलविषयकज्ञानसिद्धज्ञानप्रामाण्यस्य यक्षतया पक्षताव-
 धेदकवधि त्रयसाध्यकानुमित्याश्रयणात् त्रयेकप्रामाण्यपरत्वे स्वपदस्याज्ञातः सिद्धसाधनो घटत्वविषयः ॥ तत्र प्रेसैव स्वपदवैसादिवक्ष्य-
 ति ॥ वक्ष्यमाणा प्रकारत्वगर्भसाधेतु यथाश्रुतमेव सम्पत्तिरिति ॥ विरोधप्रदर्शनार्थं इति साध्यासेत्वे हेतोरनुपपत्तिरित्येव रूपतर्कप्रदर्शनाद्ये इ-
 अर्थः ॥ एतेनेति ॥ स्वाध्यायधिकाराक्षराण्यसामान्यतो विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ॥ परमते सिद्धिरिति ॥ यद्यपि स्वप्रकाशपक्षे प्रथमपक्ष एव स्वास-

मि

वी.म.प्र.

३१

स्वात्मधर्म

यनिश्चयान्नासिद्धिस्तथापिस्वाश्रयनिश्चयपरत्वे स्वाश्रयानुव्यवसायपरत्वइत्यर्थः॥ तथाचानुव्यवसायस्यपैरनंगीकारादप्रसिद्धि
ईष्ट्यावेचित्तुयमेतेनिश्चययदस्यावर्तकत्वेनैवैयर्थ्याद्याप्यत्वा सिद्धिमसिद्धिर्माहः पथश्रुतेस्वाश्रयोत्पत्तिपरत्वे धर्मिधीस
हितेति। स्वतंत्रधर्मिधीसहितेत्यर्थः। अन्यथाप्रामाण्यादिशरीरनिविष्टधर्मिधीसत्वादिति। अस्मिनीति। मनोग्राह्यापत्तक्षरां॥ अनुभवक
पायाः संशयेन सहस्रमहत्त्वं बलत्तिकानुभवरूपायाः अन्यत्रमनोयोगे स्मृतिरूपायाः प्रामाण्यप्रामाण्यकोटि स्मृत्या सहस्रमहत्त्वं
नात्मकस्मृतिरूपायाः एवं प्रकार इति। प्रामाण्याप्रामाण्यस्मृतिरूपिण एव धर्मिणीत्यर्थः स्वतंत्रत्वात् तद्वत्त्वोऽस्मृतिरित्यर्थः॥ अतर्हीता
संसर्गेति॥ पद्यपि परस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वानवगाहनाच्च विशिष्टज्ञानत्वं उभयावगाहनमात्रेणोति प्रागुक्तं। तथापि असंसर्गग्रहे
धर्मतयाऽनुयुक्तितोचधर्मधर्मिणोः परस्परनिरूपितधर्मधर्मिभावोऽस्वतएवेति नियमो देवमुक्तं। तृतीयक्षणावर्तिसंशयविषयत्वं घट
विषयत्वधर्मितावच्छेदके गुरुमते व्यभिचारिघटविषयकंप्रमाणवेति संशयात्। एतक्षणावर्तिदेवदत्तज्ञानमिति वा को न जनिते एतक्षणे
वर्तिदेवदत्तज्ञानज्ञाने च धर्मिणितृतीयक्षणावर्तिसंशयविषयता दत्तदेवदत्तज्ञानत्ववैशिष्ट्यकता दत्तदेवदत्तज्ञानत्वप्रकारकत्वयावत्त्वा
श्रयग्राह्ये उभयमते व्यभिचारीत्यत आह। विषयत्वमिति॥ ननु प्रथमेत्यायमते व्यर्थता द्वितीये घटज्ञानप्रामाण्यपक्षतायां व्यर्थतेत्
स्वरसादाह। यद्येति। धर्म्यशास्त्रेति। धर्मितावच्छेदके धर्मित्वेनेति प्रतिवार्थः। वस्तुतस्तघटत्वादिकमप्येति धर्म्यं। ननु उत्तरतृतीयक्षणावर्ति
संशयविषयत्वमेव हेतुस्तत्किमिति स्वाश्रयाधिकाराक्षरोति विशेषणमित्यत आह स्वाश्रयस्येति। स्वाश्रयाधिकाराक्षरास्येत्यर्थः
। अप्रसिद्धीति। अवधिज्ञानविनासावधियदार्थात्तानादिति भावः। परिचायकस्य हेतौ प्रवेशेन पुनरेतत्त आह यत्किंचिदिति। चतुर्थक्ष

द्वय

राम०

३१

३ अमारुद्रशरीरनिविष्टतया संशयकोटिरेवेत्यर्थं व्यभिचारवारणाय कोटिता धर्म्य अधिकारात्वं विवक्षितमि ३

गोस्वाश्रयस्त्रितिक्षणापेक्षया। अग्रेवक्तव्यदेवेराप्रथमकल्पविहायकल्पानरमहावस्तुतइति। संशयसामान्येति। स्वाश्रयेवि
द्यमानेसंशयसामान्यसमग्रीमात्रव्यवहितोत्रक्षणावर्ति। संशयविषयत्वेहेतुरित्यर्थः। प्रथमकल्पेदोषमाहयथाश्रयतइति। स्वहेत्वि
ति। स्वहेतुज्ञानविषयेत्यर्थः। तथाचस्वहेतुज्ञानविषयोयस्मानधर्मः। तद्विशिष्टधर्मविषयत्वनियमादित्यर्थः। भवतुष्टविषय
कंप्रमानवेत्ताकारकः संशयस्तथाप्यनुमानेनकिंचितदृष्टामित्यस्वसाहचिकेति। उक्तप्रकारादिति। स्मृतिरूपधर्मविषयत्
तोयक्षणाउत्पाद्यस्वतंत्रकोटिस्मृतिधर्मिज्ञानात्मकसंशयस्यस्वाश्रयोत्पत्तिक्षणावधिकरतोयक्षणे। सत्त्वाच्चेत्यर्थः। असिद्ध
दारेपि अर्थव्यभिचारतादवस्थमाह। घटज्ञानस्येत्यादि। ततोयक्षणेयथाज्ञानरूपस्यधर्मिणास्मृतिस्तथार्थरूपस्यापिधर्मिणाः स्म
तिस्यदेवातथाचज्ञानरूपधर्मिस्मृतिसहितायाप्रथमोत्पत्तिप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिस्मृतेर्यथाततोयक्षणेप्रामाण्यसंशयस्तत्त
थार्थरूपधर्मिस्मृतिसहितायाश्चतुर्थक्षणेत्पत्तिप्रामाण्याप्रामाण्यकोटिस्मृतेर्यथाततोयक्षणेप्रामाण्यसंशयस्तत्त
उत्पत्तिर्द्वितीयक्षणेयथाज्ञानतद्वत्त्वात्तद्वत्त्वकोटिस्मृतेरपिअर्थसंशयत्वमित्याह। यथासेति। इदमुपलक्षणां॥
कततोयक्षणेपिसंभवत्पेवेत्यपिधेयं॥ स्वाश्रयेविद्यमानेइतिविशेषणसिद्धिंशक्ते। नन्वेति॥ धर्मिज्ञानादिनासविकल्पकत्वे
धर्मिज्ञानस्यादिनाकारणेतिनिर्विकल्पकेन। कथंचिदितिआत्मन्यर्थेअनुभवरूपायाइत्याद्यक्तप्रकारेणेत्यर्थः। घटस्मृतेरित्यप
लेक्षणां मनोयोगेयंप्रामाण्यसंशयकालेतदनुभवोपिबोद्धव्यः॥ फलतइति॥ हेतुहेतुसंशयसामान्यं यक्षतावधेदकत्वा
दिति भावः। स्वस्यासिद्धिनिर्वाह्यत्वेयथैवनिराकारेति॥ नन्वेति। सामान्यसामग्रीजन्येति॥ सामान्यसामग्रीमात्रजन्येस

२

यमानक दृष्टिप्रसङ्गो संज्ञापोषणौ कर्तव्यं दिने वदु क्रिदा-यं-यवे वध्या मा शया आ मा रस्य स्मरण कालेन २

दी.म.प्र.

३२

र्थः॥ प्रामाण्यसंज्ञाया व्यवहितोत्तरक्षणे घटस्मरणांततो घटो न वेति संज्ञाय इत्याह संज्ञायस्यानुभवस्तपतेति धर्मिज्ञानादिविलं-
 चे नेति धर्मिज्ञानमेवादिति कारणांतद्विलंबेनेत्यर्थः॥ न च प्रामाण्यस्मरणा कालेन घटस्मरणा स्यात्तत्र तस्य च प्रामाण्यसंज्ञाया काले वि-
 घटस्मरणांतत्रैवोक्तरीत्या प्रामाण्यसंज्ञाया ग्रिमक्षणे घटस्मरणा स्वीकारांतत्र मिचारेणा संज्ञाया सामान्येत्यादिविशेषास्य सार्थक-
 त्वादिति भावः॥ न च तथा सति पक्षे हेत्वसिद्धिः॥ प्रामाण्यसंज्ञाया तत्रिकाले स्वाश्रया सत्त्वादिति वाच्यम्॥ त्वलौतरीमादाय तस्मि-
 न्नैव प्रामाण्ये हेतु सत्त्वादिति पूर्वोत्पन्ने प्रामाण्यसंज्ञाया तत्रिकाले सत्त्वादिसिद्धये॥ अत एवोक्तं प्रायशोऽति॥ वक्ष्यति च प्राये रो-
 ति॥ प्रायिकत्वे च घटस्मरणा सितमुभयत्रेति ध्येयं॥ वस्तुतस्तु प्रामाण्यस्थितिकाले सप्तस्य घटस्य प्रामाण्यसंज्ञाया उच्यते न त-
 नमादाय स्वाश्रयविद्यमानताति॥ यद्यपि स्वाश्रये विद्यमान इत्यस्य संज्ञाया तस्य व्यवहित पूर्वक्षणे स्वाश्रयविद्यमानत्वमर्थः न त-
 था च प्रामाण्यप्रामाण्यकोटिस्थितिकालेन घटस्मरणा मादयेव प्रामाण्येऽथैव स्वाश्रये विद्यमान इति विशेषात्तास्य सगतिरिति ध्येयं॥
 फलं शयोर्विरोधमात्रं कुर्यादिति ध्येयं॥ न चेति॥ घटोऽयमिति॥ घटस्तस्य इत्यर्थः॥ अयमिति यदनात्तितदा सम्यगेव उच्यते तस्येवेति
 व्यतिरेके दृष्टांतः॥ तथा च संज्ञाया प्रयोजकतया धर्म्यो घटत्वेन विषय इति संज्ञाया फलं शयोर्विरोधो न इति भावः
 ॥ ननु तथापि कोटिनिश्चयात्मक धर्मिज्ञानकोटिद्वयज्ञानयोस्तस्य संज्ञाया सामग्र्यशयोर्विरोधः स्यात्कोटिनिश्चयस्य संज्ञाया प्रतिव-
 धकत्वादित्यत आह॥ सामग्र्यार्याति॥ सामग्र्यशयोर्विरोधः॥ प्रामाण्यशंकाभ्रान्जातीयकोटिनिश्चयस्यैव संज्ञाया प्रतिव-
 धकत्वेनान्यस्येत्यर्थो तत्र अनुभवोपपत्त्येव दर्शयिष्यते इत्यर्थः॥ तदवधि केति॥ स्वाश्रयजनमक्षरोणा समानकालेनोऽव्यवहित

राम.

३२

२ श्रयस्य स्वाश्रयतया तज्जन्तुं शक्यं तद्विकर्तृत्वमतीत्यक्षवर्तिसंशयविषयत्वमप्येवमिति कार्यव- तथापि २

स्वयःक्षणसेनासमानकालीनोऽव्यवहितः स्वाश्रयजनमक्षणान्यश्रयः क्षणस्तद्वर्तिसंशयविषयत्वात् यद्यपि श्रयसंशयानंतरं
विशेषदर्शनजनितघटनिसंघटनिरवयोनस्वाश्रयस्तृतीयक्षणावर्तिसंशयविषयमात्राणां श्रयस्य तत्त्वान् तत्र च विशेषदर्शनम
लकतया तृतीयक्षणे प्रामाण्यसंशयादिति भावः केचित्तु ननु तदुत्तर इत्यनेन मूलस्थानात् तत्राप्यर्थो न दृश्यते किंतु उत्रादिनिय
स्वयमुक्ता तत्र उत्र इति तृतीयक्षणे विशेषां व्यर्थतया दृश्यते तथा च ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानग्रहसंघर्षमिदं ज्ञानमाश्रीत्य स्वाश्रयोत्रादि
त्यनेन स्वाश्रयस्थिति क्षणोत्तरे भिन्नतः न च तदुत्तर तृतीयक्षणे श्रयसंशयस्तदस्वाश्रयस्य सत्त्वादित्यर्थमाहुः चतुर्थेति निर्विकल्पको
स्विकारे स्वाश्रयजनमक्षणात् तत्स्विकारे स्वाश्रयस्थितिलक्षणाच्चतुर्थत्वमिति भावः निश्चये मतीति स्वप्रकाशमादाय प्रथमक्षणः प्रामा
काराणामनु व्यवसायमादाय द्वितीयक्षणात् त्रैतयेनैवाधिकानां स्वाश्रयनिश्चयक्षणस्तथा च स्वाश्रयनिश्चयोत्पत्तिक्षणोत्तरतृतीयक्षणाव
र्तिसंशयविषयत्वमुभयमतसाधारणो हेतुरित्यर्थः तृतीयक्षणे स्मरणास्त्यस्वाश्रयनिश्चयोत्पत्तौ तदनंतरं स्वतंत्रधर्मिज्ञानकोटिता
नात्मकसंशयस्य प्रामाण्यमते प्रागुक्तत्वादुक्तहेतुरेवमिति चार्थः वदतत्त्वतिघटत्वप्रकारकत्वस्य तन्मते संशयात्पक्षे तत्त्वहेतुक्रम
मद्वितीतदुत्तरतृतीयेत्यादीति स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृतीयक्षणावर्तिसंशयविषयत्वमित्यर्थः एतन्मते उत्रा प्रामाण्यसंशया
स्पष्टं न्यायनयेपिसविकल्पकैकत्वे घटादिदोषउत्तर एव सत्त्वे हेतुत्वविदिति श्रवेदं निर्गलितं स्वाश्रयाधिकरणक्षणोत्तरतृती
यक्षणावर्तिसंशयकोटितायैवाधिकरणात्त्वमुभयमतसाधारणो हेतुः तत्र न्यायनये प्रथमे क्षणे घट इति ज्ञानतदेव स्वाश्रयः त
तो ज्ञानत्वात् निर्विकल्पकरूपो घटविषयकत्वात् तद्विकल्पकरूपो व्यवसायः स एव धर्मिग्रहस्ततः कोटिस्मृतिः ततो घटवि
षयकंप्रमानवेति संशयः स च स्वाश्रयाधिकरणात् स्थिति क्षणादुत्तरं तृतीयक्षणवर्ती भवति प्रामाण्यमते घटज्ञाने स्वाश्रयस्तदे

त

चि.म.प्र.

३३

वधर्मिज्ञानततः कोटिस्मरणात्तत्पुनरपि स्मृतिरुपधर्मिज्ञानं । तदेवैवैत्यत्र कोटिस्मृतिसहितं संशयः । स च स्वाश्रयाधिकारागाद्य
क्षणवर्ती न वेति । तत्र वद्व्यादादत्र मय रमविकिंचिदुच्यते । जन्मक्षणापेक्षया ततो यक्षगोप्यर्थप्राभाकरमते संशयसंभवतीति व्यभि
चारः । प्रामाण्याप्राणाण्यकोटिस्मृतिकाले घटस्मृतेः संभवात् । न च विविष्टज्ञानत्वाय त्रिर्धरत्वाभावघटयोरेकज्ञानविषयत्वे स्यादिति
कमिति वाच्यम् । स्वतंत्रयोधर्मधर्मिणोरेकज्ञानविषयत्वे परस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वाभावेनैवाविविष्टज्ञानत्वसोकारात् । प्रकृ
ते च तदभावात् । किंच स्वाश्रयाधिकाराक्षणात् तृतीयक्षणावर्ति संशयविषयत्वमायनयेत्यर्थे व्यभिचारीत्यत्र प्रामाण्याप्राणाण्यको
टिद्वयं घटं घटज्ञाने च विषयीकृत्य समूहात् ननु सन्नतत्र तदग्रिमक्षणात् प्रामाण्यापसंशये तदग्रिमक्षणे संशयैव बाधकाभावात् । घटा नु
भवेन प्रामाण्याप्राणाण्यकोटोरुपनीतयो रवगाहने तदग्रिमक्षणे धर्मिज्ञाने तदग्रिमक्षणे प्रामाण्यापसंशये तदग्रिमक्षणे अर्थसंशये ववा
धकाभावात् । किंच स्वाश्रयस्थितिक्षणावधिको तृतीयक्षणे प्रामाण्यापसंशयः प्रामाण्यापसंशयवत्त्वाश्रयस्यात्यन्तव्युपपन्नः घटज्ञानेन प्रामा
ण्यापवगाहने यितस्य तृतीयक्षणेनात्रात्रुपक्षणावर्ति प्रामाण्यापसंशये बाधकाभावादित्यप्रयोजको हेतुः । किंच स्वाश्रये विद्यमाने संशयसामा
न्यसामग्रीत्पदि हेतुरपि व्यभिचारी । अयं घटो न वेति स्वारसिकसंशयस्य स्वाश्रये तथा तमादाय तदग्रिमक्षणे तत्र तादृशसंशयात्
रमादाय वा हेनो रर्थसत्त्वात् न च निस्वयस्वरूपस्वाश्रये सतीति विवक्षितमतो नेते दोष इति वाच्यम् । अथ त्रितीयस्वाश्रयमादाय तथापि व्य
भिचारोत्पिद्यश्च । संशयसामान्यसामग्रीमात्रजन्यत्वविशेषकारणाजमत्वपर्यवसितं । तच्च संभवि । सर्वत्र कार्यविशेषकारणस्वीका
रात् । न च प्रामाण्यापसंशयरूपविशेषकारणाजमत्वतदर्थः संशयसामान्यकारणाजमत्वस्य वेयर्थः । न च तज्जाजमेवेति वाच्यम् । अत्रि
महेत्वभेदाय तत्र स्वाश्रये सतीति विशेषणं विनैवाग्रिमो हेतुर्वाख्यास्यत इति चेत् । तथापि पुनरुक्तं त्रितीयस्वीयं धर्मिधर्म्यादिकं स्वाश्र

रम.

३३

शां

यमादायव्यभिचारानुकारादिति॥ अत्रमः॥ अग्रहीताप्रामाण्यसमानाधिकार्यनिश्चयरूपेण्यक्षीकृतप्रामाण्याप्रयोजनं
तदधिकाराक्षणाव्यवहितोन्नरक्षणातद्वर्णिगितद्वर्णितावच्छेदकावच्छेदेनसंदेहकोटिताययाधिकारात्वंहेतुस्तद्वर्णिगितत्वं
मितावच्छेदकावच्छेदेनयवित्तयक्षीकृतप्रामाण्यप्रयत्नानेषुप्रकारेनेतिसाध्यं॥ यद्वा॥ अग्रहीताप्रामाण्यासमानाधिकार्यानि
स्वयत्स्यायाज्ञानव्यतिस्तदधिकाराक्षणाव्यवहितोन्नरक्षणातद्वर्णिगितद्वर्णितावच्छेदकावच्छेदेनसंशयकोटिताययाधिकारात्वं
हेतुस्तद्वर्णिगितद्वर्णितावच्छेदकावच्छेदेनतस्याज्ञानव्यक्तौप्रकारेनेतिसाध्यं॥ ननुप्रश्नमेकत्वेघटत्ववतिघटत्वप्रकारकत्वादिनाय
ज्ञानेधर्मिण्यदवच्छेदेनस्वाश्रयाधिकाराक्षणाव्यवहितोन्नरक्षणावर्तिंसंशयकोटिताययाधिकारात्वंतत्रतदवच्छेदेनपावसु
यक्षीकृतप्रामाण्याप्रयत्नानेषुप्रकारत्वाभावस्यगुह्यमतेयिसत्वात्सिद्धसाधनमितिचेत्॥ नातत्रधर्मिण्यदवच्छेदेनस्वाप्रकारक
यावत्तादृशस्वाश्रयकत्वस्यसाध्यत्वात्॥ यावत्स्वाश्रयाप्रकारत्वस्यवार्थात्त्वाभावात्॥ द्वितीयकल्पेपियस्मिन्धर्मिण्यदवच्छेदेनयत्राश्र
यव्यतिप्रकारत्वंसंभावितंतस्मिन्तदवच्छेदेनतत्प्रकारकत्वनिषेधः॥ यथावत्स्वाश्रयाप्रकारत्वत्वाभावादि॥ मलोक्तततोयत्वनुक्ताव्य
वधानपरमेव॥ अथवधानमात्रमेतिसंदेहोयाध्यापवचनमप्युक्ताव्यवधानपरमेव॥ अत्रचतस्मिन्धर्मिण्यदवच्छेदेनयावतांस्वा
श्रया स्वप्रकारकत्वेतस्मिन्धर्मिण्यदवच्छेदेनतस्याज्ञानव्यक्तौस्वस्यप्रकारत्वेवाहेतुसंभवः॥ सतिप्रतिबंधकेकार्यानुसृत्यैरितिविधक्ष
बाधकतर्कसंदेहः॥ नचाग्रिमहेतुभेदस्तत्रस्वाश्रयेविद्यमानेसतिब्रह्मस्याप्रवेशात्॥ प्रवेशोप्यत्रस्वाश्रयोन्नरतायाः॥ प्रवेशात्तत्रा
प्रामाण्यसंशयजन्यत्वस्यसंशयविशेषणत्वादि॥ अग्रहीताप्रामाण्यत्वस्यस्वाश्रयविशेषणत्वात्॥ अत्ररूपगुणद्वंद्वज्ञानंप्रमान
येतिसमस्तत्त्वनात्मकत्वाश्रयाधिकाराक्षणाव्यवहितोन्नरक्षणात्पुण्येनचेतिसंशयमादापगुणत्वेव्यभिचारोन्नरहीताप्रामाण्ये

स्वाश्रयेति ज्ञानं प्रमेयव दिति निर्णयो न्नरमिदं ज्ञानं प्रमानवेति संशयकोटौ प्रमात्वमभिचारात्प्रकार इति विशेषणं च नष्टं
 मिति सर्वरमणीयं ॥ यथाश्रुतं संशयकते ननु घटमिति विज्ञाप्रभावेति । ननु तादृश संशयविशेषाभावेतः स्वाश्रयात्तावत्प्रत्यक्षा
 भावः साध्यपदानव्यक्तिपरिमाणक्षणेन तृतीयक्षणावर्ति संशयकोटित्वप्रामाण्यसंशयविशेषतरेन व्यक्तित्वात्ताभावेता
 न्नाद्येष्टज्ञानात्मकाप्रामाण्यसंशयविशेषाभावेनोपेक्षाश्रयात्तावत्प्रत्यक्षत्वे घटत्वेत्येव तिकथं तदभावस्य साध्यः ॥ अत्र
 प्रामाण्यसंशयविशेषत्वेतदज्ञानव्यक्तौ नास्तीति विज्ञाप्रसिद्धा कथं विज्ञाप्रभावेति चेत् ॥ १॥ उच्यते प्रामाण्यसंशयविशे
 षत्वस्वग्रहकत्वोभयाभाववन्नव्यक्तिकत्वमिह साध्यः स्वपदं च यदा यत्र साध्योऽप्यनेतत्परं विज्ञाप्रभावज्ञानेनोभयाभावएव वि
 वक्षित इति संभवतीत्यनेन तदनुरोधेन प्रामाण्यसंशयस्तत्र स्पष्ट इति शेषः नाप्यनुभवसिद्धत्वे घटज्ञाने प्रामाण्यसंशय इति
 दिगर्थः ॥ यथाश्रुतं संशयकते ननु रूपमिति यद्यपीदं प्राज्ञं किं प्राप्यं तथाप्यधिकोक्तं कार्यमुत्पादितं ॥ अप्रामाण्येति यथाश्रुतं हे
 तुमिप्राप्येति विवक्षणीयं स्वस्वरूपयोग्यत्वे घटितहेतोः प्रकृतेः भावात् ॥ बुद्धमुपलक्षणा संशयसामान्यसामग्रीत्यादिहेतुरपि त
 त्रगत इति धेयं ॥ तद्वैति । स्वाश्रयाधिकरणक्षणेन तृतीयक्षणावर्ति साध्यः ॥ अत्रापि तादृश प्रामाण्यसंशयविशेषत्वस्वग्रह
 कत्वोभयाभाववन्नज्ञानव्यक्तिकत्वसाध्यमिति भावः ॥ गुरात्वप्रामाण्योपेक्षितत्वावोभयासत्तावोभयाभाव इति भावः ॥ तस्मापि
 रूपस्यापि तृतीयक्षणावर्ति संशयविशेष इति स्वाश्रयपदव्यक्तिपरिमाणक्षणात् तृतीयक्षणावर्ति संशयकोटित्वं व्यक्त्यधिकर
 णाक्षणात् तृतीयक्षणावर्ति प्रामाण्यप्रामाण्यकोटिक संशयविशेषतया व्यक्त्यनुरत्वेति साध्यसत्तादिसर्थः ॥ देवदत्तज्ञानप्रमा
 नतावेति निश्चये तृतीयक्षणे प्रमात्वगुरात्वसंशये तदुत्तरक्षये देवदत्तज्ञाने प्रमात्वसंशये गुरात्वमभिचारात्तद्व्यक्तिपरिमाण

वि. म. प्र.

३५

न

क्षणात्तरतो यक्षणावज्ञात्कालं गुणोवापुष्टिर्न वेत्यादिसंज्ञायमादापदेशतादवस्थान्प्रामाण्ये सुते। सर्वज्ञानं गुणद्वया
कारणत्वात्प्रयेण ततो यक्षणावज्ञात्प्रामाण्यसंज्ञायविशेषे स्वस्मिन् अन्यथाधिकरणक्षणावधिकृततो यक्षणावज्ञात्संज्ञायवि
षयस्य गुणत्वस्य ग्रहणात्तयेत्यक्तं विवक्षितेति। स्वाश्रययद्यक्तधिकाराक्षणात्तरतो यक्षणावज्ञात्संज्ञायकेरित्येताव्यक्ताता
दृष्टा प्रामाण्यसंज्ञायविशेषे ज्ञानेऽर्थस्य घटत्वादेरग्रहणादिभावः। इदमुपलक्षणाव्यभिचारोऽपि दृष्टव्यः। सर्वज्ञानं गुण इति ज्ञाने
दं ज्ञानं प्रमानवात्तुपंगुणो न वेति समहलंवनसंज्ञायविषये गुणत्वे साध्या सत्तादिवि ननु हेतुः कृतसंज्ञायविशेषेन स्वाश्रय
मिति साध्यमभिप्रेतं न च संज्ञायंतरमपि हेतुः कदाचित्त्रियत एवेति वाच्यं। समभिव्याहारात् प्रकृतहेतोरवहेतुयदेन लाभा। तथाच
तृतीयेत्यादिहेतुविशेषात् साध्यं कर्मि त्यागं अनिराचरे न चेति हेतोः प्रकृतहेतोः। स्वयदेति। स्वयदेतोः पदं स्वयदे हेतुय
दमिति पावत। एवमग्रिमस्वयदेत्यपि। यनु स्वविशेषेन स्वाश्रयत्वे मिति साध्यमभिमतं। तत्र च हेतुप्रविष्टसंज्ञाय एव स्वय
देनोच्यते त्रित्याख्यानं। तत्र तृतीयेत्यादिहेतुविशेषाद्विनापि पक्षतावच्छेदकतादृशसंज्ञायस्य स्वयदेन लाभसंभवे शक्य
एव अनुक्ति संभव इति। स्वयदेति। इदमुपलक्षणात् सर्वज्ञानं गुणद्वयादिनो ज्ञेयगुणत्वे व्यभिचारोऽपि दृष्टव्यः। अत्र प्रम इति। न
नु ज्ञानं प्रमानवेति संज्ञायानंतरं रूपं गुणो न वेति स्वाश्रयानिवर्तनीयसंज्ञायस्य विशेषे प्रवृत्तमिति कथं व्यभिचारनिरासः। न च स्वा
श्रयनिश्चयोऽप्यत्रि क्षणात्तरतो यक्षणावज्ञात्स्वाश्रयानिवर्तनीयः संज्ञायो विवक्षणीय इति वाच्यं ज्ञानं गुणद्वयमिति स्वयानंतरं
तो यक्षणात्तुपंगुणो न वा इदं ज्ञानं प्रमानवेति समहलंवनसंज्ञायतादृशस्वाश्रयानिवर्तनीयप्रमात्वसंज्ञायविशेषे ज्ञाने गुण
त्वस्य स्वाश्रयेणावगाहनाद्यभिचारनिरासादिति। अत्र प्रमः। स्वाश्रयानिवर्तनीयसंज्ञायविशेष इति विशेषणं ददतो हेतु नि

राम.

३५

रा
ल
श्र

विषयसंशयस्य स्वाश्रयानिवर्तनीयत्वं विवक्षितं । तथावागहेताप्रामाण्यस्याश्रयोत्यन्त्रिक्षणेन तत्र ततोपक्षणावर्तिस्वाश्रयानिवर्तनीय
संशयकोटित्वहेतुः । ननु साध्यविशेषमिदं । तथाच यः स्वाश्रयानिवर्तनीयः स न ततोपक्षणावर्तिस्वाश्रयानिवर्तनीयः । स ततोपक्षणावर्तिस्वाश्रयानिवर्तनीयः ।
न स्वाश्रयानिवर्तनीय इति प्रामाण्यसंशयाहितस्य स्वाश्रयसिद्धयर्थसंशयस्य वारणं नृत्तमभिचारः । तत्पुण्यं इदं च ज्ञानप्रमानवेति स
हाद्यनेमिति प्रामाण्यसंशयाहितततोपक्षणावर्तिसंशयकोटौ गुणत्वेन अभिचारोदरहेताप्रामाण्येति स्वाश्रयविशेषणं । धर्मिभे
दात्तधर्मितावच्छेदकत्वे दात्तत्वाश्रयस्य अधिकरणत्वात् । यस्य संशयरूपत्वाच्च ततोपक्षणावर्तिसंशयमादाय गुणत्वेन अभिचारवत्त्वात्
यानिवर्तनीयेति संशयविशेषणं । धर्मितावच्छेदकेन अभिचारकोटित्वमुक्तेः । प्रामाण्यसंशयाजन्यत्वाच्च यानिवर्तनीयसंशयकोटित्वं वा
हेतुः । प्रकृतप्रामाण्यविशेषसंशयजन्यसंशयस्वरूपापोपत्तं वा हेतुः । ततोपक्षणावर्तिस्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयकोटौ तत्र मात्वेन अभिचारोदरहेताप्रामाण्येति स्वाश्रयविशेषणं ।
स्ततस्तत्सर्वज्ञानमभिधेयवदिति ज्ञातृज्ञाने सति ततोपक्षणावर्तिसंशयकोटौ तत्र मात्वेन अभिचारोदरहेताप्रामाण्येति स्वाश्रयविशेषणं ।
प्रकारत्वे वा साध्यः । यदा हेतुनिविष्टसंशयः स्वाश्रयानिवर्तनीयसंशयशब्देन विवक्षितस्वाश्रयधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे जाय
मानस्य तस्य स्वाश्रयानिवर्तनीयत्वात् । द्योतेव संशययोः स्वाश्रयानिवर्तनीयत्वकथनं रूपलक्षणात् । तथावागहेताप्रामाण्यसमानधिक
रणानि स्वयत्तत्वाश्रयस्य अधिकरणत्वात् । ततोपक्षणावर्तिसंशयकोटौ तत्र मात्वेन अभिचारोदरहेताप्रामाण्येति स्वाश्रयविशेषणं ।
चतुर्दशेदं न तया स्वाश्रयस्य ज्ञानप्रकारिप्रियतइति साध्यविशेषणमहिमेव अभिचारनिरासंति । इदं च प्रकारद्वयं पूर्वोक्तपदव्यवहित
मेवास्माभिर्हृतीतमिति संक्षेपः । हेतौ ततोपक्षणावर्तिविशेषणं नृत्तमभिचारः । तथा चेति । केचित्तु द्विमात्रकोटिकत्वं हेतुनिविष्टसंशये
विशेषणमाहुः । ते यामिदं तात्पर्यं यज्ञानव्यक्त्यन्त्रिक्षणेन तत्र ततोपक्षणावर्तिद्विमात्रकोटिकत्वं

इ

१३०

32

॥ प्रसिद्धिः ॥ त इति ॥ धर्म्येतरविशेषकघटत्वादित्यनेः प्रामाण्यसंशयस्य तज्जल्पसंशयस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ न च धर्मविशेषव
 येदेनतादृशसंशयविषयत्वाभावेयितादृशसंशयविषयत्वसामान्याभावस्य हेतोर्घटत्वादावसत्तात्वरूपायागपत्वधावनं व्यथमिनिवा
 यम् ॥ सामान्यभावलाभार्थमेवतदावनादिति नव एकपुरुषमात्रप्रतीतवस्तु गोचरज्ञानेः प्रामाण्यसंशयस्यैवमप्यप्रसिद्धिरेवेति वा
 यम् ॥ तस्याप्रामाण्यपक्षत्वादिति भावः ॥ सर्वमिति ॥ अप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयस्वरूपायागपत्वस्य हेतुत्वदुस्यर्थः ॥ तस्य सकलप्रा
 माण्यनिवृत्त्येव भागसिद्धिभावादिति भावः ॥ वस्तुतइति ॥ इदं वापाततः सकलप्रामाण्यपक्षतायां संशयाविषयीभूतप्रामाण्यविशेषव
 क्ष्यमाणाद्वितीयवाधत्वेन भागसिद्धिसंभवादिति व्येयं ॥ वाधेति ॥ सर्वत्ववतिसर्वत्वप्रकारकत्वत्वेन शतोवाधेत्यर्थः ॥ इदं च याव
 स्वश्रयाग्राह्यत्वे यथाश्रते साध्ये ॥ सर्वत्ववति इत्यादिप्रामाण्यपिसर्वज्ञज्ञानानाप्रकारेण स्वश्रयाप्रकारत्वमविवक्षित साध्यस्य
 सत्त्वादिति ॥ वस्तुतस्तत्त्वयं घट एतदुयत्वात् ॥ इदं च तानं प्रमेति एकपुरुषमात्रप्रतीतो एतदुपवती सादियत्वा नापंत ईश्वरयोगितसुह
 यतानेषु यावत्सुखाश्रयेषु प्रकारतितंज्ञातेवाधेत्यर्थः विप्रतियत्यवसरउक्तमंज्ञातः सिद्धसाधनमपितत्रैव हेतुं विज्ञिष्टाभावेति ॥ ततो
 यक्षणवर्तिसंशयवियत्वे प्रामाण्यविशेषणे दत्ततदाश्रयस्य आश्रयतया स्वश्रयत्वरूपविशेषणाभावादि विज्ञिष्टाभावोपपत्तिरित्यर्थः ॥ वि
 शिष्टभावश्च तस्याश्रयव्यत्यवधिकततीयक्षणावर्तिसंशयसमानविकरात्त्वत संशयकोटिप्रामाण्याश्रयत्वस्य ग्राहकत्वानां
 यागामभावः ॥ नतु पूर्ववदुभयाभावोऽप्रसिद्धिरिति व्येयं ॥ तथाव प्राथ्यविशेषणमेवतत्रतुयक्षविशेषणमिति भावः ॥ अतएवेति ॥ सा
 ध्यविशेषणत्वस्यैव अभिप्रेतत्वादित्यर्थः ॥ विज्ञिष्टे ततीयक्षणवर्तिसंशयविषयत्वेन यावर्तिते पक्षेऽभावरूपस्याश्रयोपपत्त्येद
 त्यर्थ इति कश्चित्तत्र ॥ अतएवेत्यादेरसंगतत्वायातादिति अप्रामाण्यवदिति मूलं ॥ पक्षो ह्यतः प्रामाण्यविशेषे वदिति मूलं ॥ त

१ कोटिवदित्यर्थः गुरुमतेनिराकृत्य तत्र यथाधारणीमृती यां विप्रतिघतिमधिकृत्य स्वतो ग्राह्यत्वं निराकर्तुं न या १

वि.म.प्र.

३७

ब्रह्मज्ञानयदादिना प्रामाण्याग्रहणास्मिन्साधनग्रस्तमित्यत आह विप्रतिपत्तौ पथेति सविषयकज्ञानग्राहकघटितमित्यर्थः यत्र च प्रामा
ण्यग्राहकमवतरति तद्वन्न प्रामाण्येन यक्ष इति भावः । त्विन्द्रियनिश्चय इति मूलं सविषयकत्वात्प्रयग्राहकोऽग्रहीता प्रामाण्यः समाना
धिकराणोपेक्षाश्च निश्चयः । तद्वर्तिता तद्वर्तिता वधेदकावधेदेन तदव्यवहितोत्तरक्षणसंशयकोरित्वादित्यर्थः ॥ प्रामाण्येति मूलं स
मानाधिकराण्यसविषयत्वात्प्रय निश्चयस्य सत्वे प्रामाण्यसंशयविना तद्वर्तिता तद्वर्तिता वधेदकावधेदेन सदिद्व्यमानत्वादित्यर्थः ॥
यद्यपि विप्रतिपत्तिमधिकृत्य अनायासेत्यादि मूलं ॥ एतत्सदार्थपरिचयाय मेवान्भासेत्यादि न तु व्यावर्तनार्थं एतत्पदेनैव घटज्ञानादि
यवि ~~विप्रतिपत्तिमधिकृत्य अनायासेत्यादि मूलं~~ शेषलाभादित्यवधेयं ॥ घटज्ञानं प्रमेयत्वरकालीन निश्चयविषयतया वा
ध इति मूलं पूर्वकालीनेति विशेषणं । तत्र व्यवहितं पूर्वकालीन निश्चयविषयतया दोषतादवस्थादाह तृतीयक्षणा इति । संशयव्यव
हितं पूर्वकाल इत्यर्थः ॥ एवमपि पुरुषात्तृतीयविषयतयाः प्रमाणापसंशयाकृतस्योपनिश्चयविषयतया वा समानाधिकराणां त्वं
प्रामाण्यसंशयानां कृतत्वं च साध्यगते निश्चये विशेषणं ज्ञेयं ॥ तद्वर्तिता तद्वर्तिता वधेदकावधेदेन संशयकोत्वे हेतुः । तस्मि
न्तद्वर्तिता तद्वधेदेन तत्संशयव्यवहितं पूर्वकाले समानाधिकराणां प्रामाण्यसंशयानां कृतत्वं स्यादिति निश्चयस्य प्रकारेनेति सा
ध्यपक्षः । अप्रामाण्याग्राहकसविषयकज्ञानग्राहकप्रामाण्याग्राहकघटज्ञाननिश्चयव्यवहितोत्तरक्षणे तत्र निश्चयधर्मिता तद्वर्तिता
तावधेदकावधेदेन संशयप्रकारत्वादिति हेतुः । एतद्वक्ष्यते वधरज्ञाननिश्चये प्रकाशेनेति साध्यं । समानाधिकराणां प्रामाण्यसंशयानां कृत
तसविषयकज्ञानग्राहकाप्रामाण्याग्राहकसविषयकज्ञाननिश्चयव्यवहितोत्तरक्षणसंशयप्रकारे घटज्ञाननिश्चयविषयव्यभि
कारादहः तृतीय ~~क्षणादिति व्यवहितोत्तरक्षण इत्यर्थः~~ । वस्तुतो धर्मिभेदादिकमादाय यत्र संशयो नास्ति तादृशनिश्चयवि

अ

रम.
३७

यरो

इ

म

शेष एव तस्येन विवक्षितं। तथा च घटत्वं वति घटत्वं प्रकारकत्वेन स्वयविशेषविषयः। नि स्वयविशेषाव्यवहितोत्तरकाले समाना
 धिकारता संशयकोटित्वादिति विनिर्णयवानुमान। मतोन विशेषणवाहुल्यगौरवमिति॥ मूले प्रामाण्यमात्रेति प्रामाण्यसामान्येत्यर्थः
 (मूले वा यद्वति॥ प्रामाण्यप्रयत्नवाच्यत्वेन स्वयं विदुषः प्रसिद्धा तद्भावाप्रसिद्धेरनुमित्यनुसन्धितिरित्यर्थः॥ मूले समभिप्रायतेति॥
 यक्षीकृतप्रामाण्येति॥ ननु तत्त्वं परत्वं तदः क्षवाचित्वात्॥ एतत्त्वं स्वत्वं एतदस्मीयतावाचित्वात्॥ अत एव तद्वत्त्वं स्वत्वं मेतदस्य
 त्वं परत्वं मिति विवक्षितं आह मूले तदिति। विदुषोऽपि च तत्त्वं परत्वं तदस्य त्वं स्वमित्यनुयः। अथवा अनुक्तिः स भवादिति मूलेऽप्यथा
 त्वं स्वमित्यस्य विवरणं परतो ग्राह्यत्वमिति इत्यस्वरसद्वृत्तिर्यावत्तद्भावेन च वेद्यत्वं अर्थमित्यस्य स्वरसो दृष्टयः॥ अत्र केचित् संशयस्ते
 ले प्रमात्वाग्रहोद्देशादिति मीमांसकैरेते तत्तथा संशयस्तेनेपि दोषादेव प्रमात्वाग्रहोत्पत्तेयम्। अत एव प्रामाण्यग्रहजनकदोषा सम
 वहितत्वरूपमप्राप्यग्राहकत्वं सामान्यत एव स्वतस्त्वेन विवक्षितं। ननु विशिष्टा प्रामाण्यानि स्वयंकले मिति। नवसंशयस्तेनेपि दोष एव
 उर्वचद्वृत्तिवाच्यम्। अमस्य वसंशयस्यापि दोषजत्वेन फलवत्त्वेन कस्यचिदोषस्य कल्पनात्॥ तस्मान्न स्वतस्त्वं संशयानुपपत्तिः। ना
 पि ग्राहकभावादेव प्रमात्वाग्रहो मनसो वहिः स्वातंत्र्यादिति वाच्यम्॥ उच्यते स ह कीर्णवह्निः प्रवृत्तौ मनसं पारतंत्र्याविरोधात्। मन
 सा चेवमित्यादौ स्वयमेव तथा विधानादिति। अत्रोच्यते। स विषयकज्ञाने प्रकारांतरानुपस्थितविषयसंज्ञाकेता समिने विषयवै निष्प्राशे
 सन्निभश्च योन भवतीत्यनुययतिरेकाभ्यां वधारितं तथा हि॥ घटविषयकज्ञानवादे वदन्तौ घटभिलष्यवत्त्वादित्यनुमायघटो निष्कं रा
 पेन प्रवर्तते॥ तत्रैव वदरविषयकप्रमाणानित्यनुमापि निष्कं यं प्रवर्तते। तत्र प्रमात्वेन विषयसंज्ञाघटितस्य प्रकारांतरोपस्थितत्वात्। स

६ न ज्ञानग्राहकेण प्रमात्वेन ग्राह्येन स्वतस्त्वेन निःप्रमात्वेन प्रमात्वेन

प्र

वि.प्र.प्र.

३८

ज्ञानिश्चयाभावश्च ज्ञानविशेषात्तावच्छेदेन विवक्षितः। तेन सुरतिचन्दनं स्मृतिविषयकं च ज्ञानमित्यादौ न व्यभिचार इति ध्येयं। अत
एव शब्दखंडे स्मारितयदर्थं संसर्गज्ञानपूर्वकारिणीति साध्यविषयसतानिश्चयानस्यादिस्पर्शज्ञानयदप्रमाणरतया व्याख्यायते। त
दिह प्रगेव त्रिनिघटत्वादि वैशिष्ट्यसत्तायाः प्रकारोत्तरेणानिश्चये ज्ञानविषयतया च तत्तत्सूत्रैक्यनिश्चयः स्यादिति प्रामाण्यनिश्चयक
सामग्र्यभावादेव प्रामाण्यस्य स्वतत्त्वाभावः। सन्नानिश्चयत्वं स्वतत्त्वं संवेधविशेषोऽत्रैकालीनसंज्ञायाद्यभावे कल्प्यति सर्वज्ञाने।
सच संवेधविशेषोऽयं प्रामाण्यसंदेहस्य संज्ञायाम्पथा उपयुज्यतां स्ति तथासंदेहाभावस्य लेयिनास्ति। सन्नानिश्चयत्वाभावा
नियमाकस्योत्पत्त्युत्पत्त्यादिप्रतिपादयितुं संज्ञायानुपपत्तिप्रदर्शने॥ आलोककृतसू० धरत्वविशेष्यत्वमनसाग्रहोत्पत्ति
मनोघटनिष्ठविशेष्यत्वस्य ज्ञानानुयनीतस्य मनसोऽग्रहणसामर्थ्याभावादि विवक्ष्यति॥ एवं प्रतिभासमानवैशिष्ट्यप्रति
योगित्वं प्रकारत्वमपि कथं प्रस्थाधरत्वनिष्ठमतीतं ननु यमीनस्य तस्याग्रहे मनसोऽग्रहणसामर्थ्याभासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रका
रत्वतश्चेत्यसंवेधात्मकं सर्वाज्ञानमपि प्रकारो भवतीति कल्पनीयं। संसर्गमयोऽप्यवातद्रातमिति यदि तदाभासमानवैशिष्ट्या
नुयोगित्वे विशेष्यत्वेऽपि तत्त्वं। वन्निगुणयोर्गुणवद्वा इति सम्यक्त्वं न रूपेभ्यमेति ग्राह्यावन्तित्ववद्विषयकत्वे सति वन्तित्वप्र
प्रकारकत्वं न प्रमात्वमपि नुवद्वित्ववद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन वन्तित्वप्रकारकत्वं न वन्तित्ववद्विशेष्यकत्वे सति स्वतत्त्वं स
वन्तित्वावच्छेदेन वन्तित्वप्रकारकत्वं॥ तथा वन्तित्ववद्विशेष्यकत्वस्य वन्तित्वस्यैव वच्छेदकत्वाग्रहात् स्वतत्त्वमिति सारां व
न्तित्ववन्तिरूपि तभासमानसंवेधप्रतियोगित्वकं वद्वित्वकत्वं प्रामाण्यं। तच्च विशेष्यवन्तित्ववन्ननिर्वाहकसंवेधस्य प्रकारतो नैव
रुके संवेधस्य भेदघटितः। अथवाऽप्रतिसंगतः॥ तत्रवानुमनसाय न स्वतत्त्वं संवेधकप्रकारकत्वस्यैव तातस्य ग्रहणेऽपि सर्वाज्ञा

राम.
३८

[illegible]

बो. प्र.

३९

उक्तेते प्रमाविषयत्वाभावस्तावन्नगृहीतुं शक्यते यावन्नस्मिन् प्रमाविषयत्वं नारत्स्वते इत्याशयेन व्यभिचारतानाभावमाह. तादृशो
ति. एतादृशानि यमस्य प्रामाणिकत्वात्सदेवधर्मविषय इति नवीनमतमनुसृत्याह. अलोकस्येति. यथा चैतत्तथान्यथाख्यातिशेषे
उपपादयिष्यते असद्विशेषमानवादिनोपि संसर्गमर्यादयेव तद्ज्ञानं ननु विधिनिषेधाधिकारात्तया. तथा च तन्मतम् अपामेयिन
व्यभिचारे कीरित्यतिशयेनाभ्यपेसाह. वस्तुतस्तुतिविरुद्धास्त्यनापकत्वादिति. साध्यविरोधिप्रतियोगिकव्याप्त्युत्थायक
त्वादिसर्थः. संहृतेष्वपलक्षणां विरोधिव्याप्तिरूपनिश्चायकतामग्रीसमाज्ञादेसाधारणस्याप्यपि निश्चयप्रतिवधकतया दोषत्वय
क्षेपितुल्यबलत्वाभावे दोषत्वं नास्तीति दृष्टव्यं. आशयमविदुषः शंकां निषेधति मत्तेन चेति. अत्रायं प्रकटयति प्रकटमलेवाह
ज्ञानस्येति. वन्ति विरोध्याहृतिप्रकाशानवधिज्ञानविषय इत्यन्वयिनेति शेषः. अत्र वदंति. वन्ति विरोध्याहृतिप्रकारानवधि
ज्ञानविषय इत्यन्वयिना कथं वदन्ति प्रकाशानवधिज्ञानस्यापि विशेष्याहृतिसादेव्यापकतो वक्षेदकक्रान्तया तादृश
विषयकत्वा नियमाच्चानुमिते समातमेवेदमिति चेत्. तथापि वस्तुगत्वावद्वाहृतिप्रकारानवधिज्ञानं विषयः स्यात्तनुवद्वाहृतिप्र
कारानवधिज्ञानं तदर्थः. न च यक्षधर्मतावलेन तद्विषयत्वं उक्तमेवेति वाच्यम्. यद्विषयीकारा मतेरेता नुमितेर्न सद्यते तस्यैव यक्ष
धर्मतावलम्ब्यत्वादस्यथापि प्रसंगात्सक्षधर्मतावलम्ब्यस्याप्रकारतायात्सकारकसाध्यप्रसिद्धभावेन व्यतिरेकित्यनुपयोगादे
तिमेव. उपनीतभानमादयविरोध्याहृतिप्रकारानवधिज्ञानविषये वन्ति तस्य नुमितेर्विशेष्यवन्तित्वप्रकारकत्वसंभवात्. एक
देशिनानुमितानुपनीतज्ञानाभ्यापगुमे विक्षस्यभावात्. न चायिमव्यतिरेकिवैयर्थ्यम्. तानविरोध्याहृतिप्रकारानवधि

राम.

३९

विषयस्य । व्यापकते । वन्निष्ठाभाववद्विज्ञेयकलाभावस्येति शेषः । अत्र दृष्टकादीनि पाठे व्यतिरेकिणी विषयनानि यामकं व्य
प्यभावत्वमादिशुद्धार्थः । वन्निष्ठप्रकारकत्वे सतीति साध्यपिसस्येन विवसन मिसाहः एवमिति । वन्निष्ठप्रकारकत्वधरिता प्रमा
णाभावसिद्ध्या माहः । प्रकृतेति । स्वविशेष्यवृत्तिवन्निष्ठप्रकारकत्वस्य भ्रमप्रसिद्धस्य भावः साध्य इत्यर्थः । ननु यच्च घटयो रभेदः ब
न्निष्ठव्यधिकाराशब्देनापि वद्वन्निष्ठस्यैव प्रतिपादनादिसत आहः । एवे सर्वेति । यत्र यो न रुक्मशं कात वेत्यर्थः । अन्येमेति । वस्त्र
वन्निष्ठविरूपं अग्रिमनत्रार्थो वेति भावः । वद्विभ्रमेति । वद्विष्ठप्रकारकत्वमेत्यर्थः । जलादीति । यद्यपि वन्निष्ठप्रकारकत्वेन सावा
ता तथाप्यदेतापि वार्यत इत्याशयः । नन्वत्र निश्चययदं वद्विधर्मिकस्यायं वद्विर्वापुं जापुं जेवे विसेत्राय स्य रागायत स्य च समानं व
र्मिकविरुद्धनानाप्रकारकताप्यतानत्वमर्थः । तत्र वरमत्तानयदं अर्थं न वा मत्तानमेव विवक्षितमिति वाच्यं । नत्रापि आद्यभागे य
ध्यातस्वरूपसिद्धत्वेपि नृदाकविज्ञेयगानैर्वित्यात् । विचातादृशसंज्ञापे साध्यसत्त्वात्किंचिदपि तदारागान्यनदेयमिसाशमाहः । नि
श्चययदमिति । अर्थविज्ञेयगानेत्येति । आयासगोस्वायसेत्यर्थः । विनिष्ठाभावे अर्थत्वासंभवात् । इदं च वस्तु गतिमभिप्रेत्या
। तद्विज्ञेयगोपि प्रकृतेक्षयभावादिति विरुद्धप्रकारकधीपरतापरस्परविरुद्धप्रकारकाकभिन्नप्रत्यक्षपरतेत्यर्थः । तथा चेति ।
भिन्नत्वात्तं समरूपत्वं न वारणायेत्यर्थः । तत्र विनिष्ठाभावतया नाद्यभागे वेत्यर्थः । एराण्यप्रवर्तकत्वमतेतादृशसमूहानं व
नरूपस्मरणो भ्रमांशो प्रमुष्टस्वावेत्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षयदं । प्रत्यक्षे च नेदंतामोष इति भावः । इदं त्वप्रकारविरोधस्येति केचि
त्यावः । तत्र विरुध्यत इति विरोधो विरुद्धः । तथा च इदं त्वस्यैव प्रकारविहृदस्य स्फुरणादित्यर्थः । ननु प्रत्यक्षे चेहेतो सामानाधिकार्येन वि

दी.म.
४९

रुक् प्रकारकायचावेक्षयास प्रकारकायत्वं लघुवधे दकमुचिंतप्रसक्तत्वं च यथे उपादानप्रसक्तत्वेन प्रवृत्तिहेतुतायां स्मृतायां प्र-
वर्तकत्वादिसंख्येराह. गद्दीति नचापि स प्रकारकायत्वं मवलं घुहेतुरस्त्विति वाच्यम्. अत्र च दकपोरकधर्मो सेनावेनादिते भावः.
निश्चयत्वं जातिरिति. तथा च वक्रिणं जायंतपोरभौ वक्रानवेति संज्ञायवारणापनिश्चयत्वमिति भावः. एतच्च भौ वक्रा इति निश्चयस्य
चारोनायाप्यवृत्तिजातिस्वीकारेऽपि सिद्धतेन चापुनर्मिस्वाहया केविदिसत्तं निश्चयपदस्य व्यावर्त्तितं वक्तुं पूर्वोक्तं मवसपुनिक
मनुवदति. वस्तुतस्तद्विद्वाने चेवे निश्चये सतः प्राज्ञतेन प्रयेन फलेति. इदं च फलविशेष्यकतानस्य प्रवर्तकत्वपक्षे विनिष्पेति विनि-
ष्टस्य हेतोरभावसत्तादिसर्थः. अत्रेति. इदमुपलक्षक्षणे विरुद्धा प्रकारकत्वेनैव वक्रिणमवारणोदाहेत्यादिवैयर्थ्यामाने च प्रमुष्ट
तत्ताके भ्रमरूपस्मरणावारणापनदिति वाच्यम्. प्रयत्नजनकत्वेनैव तद्वारणोदाहसामर्थ्यात् वैयर्थ्यादित्यपि तेषां तस्य हेतुता इदं
वदाहृष्टिप्रयत्नमभिप्रेत्याथातत उक्तं. वस्तुतो ये वाच्ये न्वक्रित्वाभावा विषयकत्वे विशेषतो न एतद्वारणमिति व्ययं. अत इति.
अत्र वक्रित्वमिति निश्चयवारणापवक्रित्वप्रकारकपदं अत्र वक्रित्वनवेति संज्ञायवारणापनिश्चययदं यत इत्यर्थः. न च भ्रमे पी-
ति. यद्यपि वक्रितादास्यरोपेदाहसमश्च निरूपिने वैशिष्ट्यवक्रित्वे विषय एव तथापि तादात्म्येनेतद्विशेषादाहसमर्थं निरूपि-
तसमवायोदाहसमर्थं वैशिष्ट्यशब्देन विवक्षितः. तथा च नचादाहसमर्थस्य तादात्म्येनेतद्विशेषणत्वात् नोक्तद्वयः. दाहृष्टीति विशेष-
वलोपेक्षया हेतु उच्ये. यदाचित्तीयहतावेव व्यभिचारमात्रं कारुणं न चेति. निर्णयत्वनियमादिति. इदं च संज्ञये धर्मिणो विशेष-
व्यत्वं कोषोऽप्रकारत्वं नियतमिति सिद्धात मनुस्योक्तं. वस्तुतो अनुमितोपर्वतो वक्रिणान् पर्वते वक्रिणिति वैरूप्यवसंशयेति

राम.
४९

द्वैतस्य मेवोचितमिति। नियमाच्चेति योनेतस्य चेत्पन्वयः। ननु वक्रित्वाभावविषयकत्वं यदि निश्चयपदार्थस्तदा भ्रमाभ्र-
मस्तपेव क्रौरितिसमूहान्वने व्यभिचारतादवस्यमित आह॥ समहेति॥ अत्राभेदे वतत्रापि सात्वतस्य वेत्तुक्तमित्यर्थः।
नन्वत्र वक्रित्वेन वेति संज्ञायेः भावांशे वक्रित्वप्रकारके पि दाहसमंथांशे वक्रित्वप्रकारकत्वेनास्ति॥ तद्वावत्प्रवात्यमन्यथा
त्र वक्रित्वसंबंध इति निश्चये व्यभिचारस्य वत्त्वलेपतापत्तेः। तथा वक्रित्वाभाव इदं प्रतिरिति तानस्यात्र वक्रित्वनवेति सं-
ज्ञास्य वतेनैव वाशो निश्चयपदार्थमिति चेत्॥ अत्राव्यते॥ वक्रित्वाभावविषयकतात्वेन वक्रित्वसाक्षाद्विशेषणक-
तया दाहसमर्थभिन्नविषयकादस्य त्वं विवक्षितमिति नोक्तदोषः। नदिह संक्षेपः। वक्रित्वाभाववद्विशेषकत्वाभावः प्रथम-
साध्यार्थः वक्रविशेषकत्वाभावश्चतुर्थसाध्यार्थः दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वे वक्रित्वप्रकारकत्वे वसतिनक्रि-
त्वसाक्षाद्विशेषणतया दाहसमर्थभिन्नविषयकादस्य त्वं प्रथमहेत्वर्थः॥ तत्र वक्रितादात्म्यभ्रमवाराण्यदाहेत्यादिना दा-
त्यनेतत्र विशेषणतया दाहसमर्थनिरूपितसमवायमवगाहनैव वक्रित्वप्रकौरीकरोति॥ वक्रित्वसाक्षाद्विशेषणकतया दाहसमर्थ-
भिन्नतावगाहते च यत्र त्वदित्यहेत्वर्थः। नन्वत्र वक्रोरूपमित्यादिन निउक्तहेत्वार्थविचारः किंच द्वितीयतृतीययंच मयधूमा-
ध्येष्टेने निर्वाक्येषु व्यर्थविशेषणतया नोक्तहेत्वपुन्येते इति॥ न। एतदखरसादेव त्रदाहेत्यादिना रं उत हेत्वपादानस्य कार-
माणत्वात्तवस्तुतस्तत्प्रयत्नस्य व्यापार्यतया वक्रिर्वसाध्यतया वक्रादो न क्रियाविषयः। तथा वेदत्वावगाहिवक्रिप्रत्यक्षमिव

क्रोडोऽतिप्रमात्रमरूपसमस्तलंवेनेत्यभिचारइतिवाच्यम्॥ दाहसमर्थविषयकप्रत्यक्षमात्रजननानुकूलवद्विलप्रकारक
 त्ववनिश्चयस्य दाहसमर्थमात्रविशेषकवद्विलप्रकारकत्ववनिश्चयस्यवविवक्षितत्वात् नचनिश्चययदवेयमथप्रथमचतु
 र्थमात्रविशेषकवेनित्वप्रथमाध्ययोस्तदप्रवेशात्॥ वद्विलविशेषकेऽप्यवद्विलगुणजावेतिसंज्ञायोवनिहतेविशेषाद्वैतवद्विल
 यविकारास्यवक्रावृत्तेऽवृत्तस्त्वप्रकारतयासाध्यचतुष्टयाभावेनतत्रवनिश्चययदप्रवेशात् प्रथमचतुर्थसाध्ययोर
 यितेशयस्यावृत्तिनाभायनिश्चयप्रकारोभवद्विलभाववविशेषकोन निश्चयप्रकारोभवद्विलत्ववद्विलविशेषकोनेत्यत्र
 ययवसानेवानिश्चययदस्यसार्थकत्वात् नचएकधर्मिकविरोधिनानाप्रकारकतानाश्रयतानत्वेनिश्चयत्वेतत्राद्यभागश्च
 मतानत्रावृत्त्यर्थ इतिवाच्यं विज्ञाभावत्वाच्चरमतानत्रावृत्त्याप्रवेशाच्च यद्वानिश्चयत्वंजातिरेवेतिनव्यर्थेतेतिवद्विलेति
 त्रप्रथमचतुर्थयोःस्तदप्रवेशादितिदृष्यति एवंचसर्वत्रेति वद्विलगुणयोस्तितादिनाभादित्यतमनुवदति यत्त्विति वद्विलवि
 शेष्टकेऽस्यादिप्रवेशादित्यतमनुवदति निश्चययदवेति तत्रव्यधिराति॥ तथाचवद्विलवधिकरणेतदिस्यस्यतत्राभावइति
 भावः॥ इदमुपलक्षणंअपरसाध्यत्रयस्याप्यभावोदृष्टयः॥ तत्रयथाश्रितनिश्चययदार्थमादायसंकोनिरूप्यतेनचेति दाह
 त्यादिकमिति प्रथमहेतौदाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकत्वादितीयहेतौचदाहसमर्थविशेषकत्वमित्यर्थः प्रमुष्टेनि प्रमु
 ष्टतत्वाकस्मरारूपेप्रमुष्टेदवाकेप्रत्यक्षरूपेवद्विलप्रकारकेभ्रमेविशेषाद्वैतप्रकारकोनेतिसाध्यसत्तादितिभावः॥ अत्राव
 र्जातिवद्विलवधिकरणेतिवक्रावृत्तीतिसाध्यत्रयस्यप्रमुष्टतत्वेदत्ताकवद्विलमेतत्तावदहेत्यादिकमनर्थकमेवेतिमुद्रलोह

नानुकूलवद्विप्रकारकताविविचयत्वादिसत्रवक्रा इति भ्रमाभ्रमरूपसमहालवने गुंजां ज्ञेयानुसंधानताग्रुतव्य
भिचारः दुसाधनतातोने सति तदंशे प्रयत्नाभावादिसन्धेः। एवञ्चोक्तस्वरसात्तव हेतुनालवते। अत्रोक्तं विरुद्धप्रकारकपरत्वादिति।
विरुद्धप्रकारकप्रत्यक्षपरत्वादिसन्धेः। तेन प्रमुष्टताकभ्रमरूपसमते नवभिचारः। अतएवात्रे विरुद्धप्रकारकतानेति वक्ष्यति। वि
रुद्धप्रकारकप्रत्यक्षेति नर्थाः। अत्र वद्विप्रकारभाववद्विप्रकारकत्वाभावावेव द्विप्रकारवद्विप्रकारकत्वाभावावेव साध्यदाहसमर्थविष
यकप्रयत्नजनकप्रत्यक्षत्वआद्यहेतुः प्रत्यक्षत्वाप्रवेशे। एसाधनतानुमितौ व्यभिचारः। इतरविशेषणानिरूपितवद्विप्रका
रकविरुद्धप्रकारकभिन्नप्रत्यक्षत्ववित्तीयो हेतुः। अनिरूपितस्य तस्याप्रवेशे दुहेवक्रौत्पमित्यादेव व्यभिचारः। प्रत्यक्षत्वाप्रवेशे प्रमुष्टतता
कभ्रमरूपस्मरतो व्यभिचारः। दाहसमर्थविशेषकत्वतर्तीयो हेतुः। इतरविशेषणानिरूपितवद्विप्रकारकविरुद्धप्रकारक
त्वात्पभाववत्प्रत्यक्षत्वचतुर्थो हेतुः। तत्र च विशेषणस्य संक्षिप्तोपदेष्टाविवक्षेयं। ननु द्वितीयसाध्यस्य यथाश्रुतत्वेऽयं द्विप्रकार
त्पत्रव्यभिचारः। वक्रावृत्तातिनश्रयत्वासेचरमाभ्यां सङ्गो नरुत्तयप्रमुष्टत्वद्विप्रकारकव्यभिचारः। इदं ज्ञेयं विप्रकारविशेषण
तद्वयवानयं द्विप्रकारव्यभिचारः। विशेषणनिरूपितेदं ज्ञेयं विप्रकारविशेषणप्रकारकत्वात्पभाववत्प्रत्यक्षत्वसंक्षिप्तव्यभिचारः। न स्वजन्यप्रय
त्नविषये च विद्वद्विप्रकारकत्वात्पभाववत्प्रत्यक्षत्ववद्विप्रकारकत्वमिति विरुद्धप्रकारकत्वात्पभाववत्प्रत्यक्षत्ववद्विप्रकारकत्वमिति
विरुद्धप्रकारकभिन्नत्वं दाहसमर्थविशेषकत्ववद्विप्रकारकत्वमिति विरुद्धप्रकारकत्वात्पभाववत्प्रत्यक्षत्ववद्विप्रकारकत्वमिति
चमध्यवृत्तसाध्यतएव चतयोर्हेतवः। विशेषणवृत्तिवद्विप्रकारकौ नेति वसाध्यतर्तीयं। नत्र दाहसमर्थविषयकप्रयत्नजनकं

बी०भ०

४४

अतएव विशेषाणि स्तुयितव्यं किं प्रकारकत्वे सति विरुद्धप्रकारकत्वमिदं प्रत्यक्षत्वं दाहसप्रयविशेषकत्वं इतरविशेषाणां स्तुयित
वत्त्वं प्रकारकत्वे सति विरुद्धप्रकारकत्वात्पेताभाववत्त्वसक्षत्वं हेतवो ते यः अत्र च अयं वदिरस्यवेदज्ञाधरितसाध्यानाम
प्रामाण्यवोधते अनुमाने तु यत्र तानेसाध्यप्रसिद्धिः तत्रैव व्यतिरेकव्याप्तिरुक्तसंभवेः स्यवेयं तथापि साध्यप्रसिध्यधिकरणे यत्र
कृतहेतोरसत्त्वेन तानं तत्रेदं अनुमानमप्युपसृत्येति भावः तत्राप्यक्तया कालिकात्तव्यापकतयाः न स्यादित्यपलक्षणाया
मुक्तत्वेन दुःखानुमानमित्यपि दृष्टव्यं यमित्यनन्तरं केचिदिति शेषः तदभावत्वेनेति तद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नस्याभा
वः सिध्यतीत्यर्थः अधिकाराधर्मावच्छिन्नाभावपरतया इदं योऽमिति केचित् तत्रासुरवत्तावच्छिन्नदुःखाभावाभावस्य केवलान्वयित
या व्यतिरेकित्वायोगादिति ननु द्रव्यत्वे व्यापकतया संयोगाभावो हेतु इति संयोगेन द्रव्यत्वाभावानुमानायतिः न च तत्रैव भविप्रतियो
गि व्यधिकारालविशेषाणां त्रैषदोष इति वाच्यं विभागाभावप्रतिसंयोगाभावस्य व्यापकत्वेन कृतपितं प्रतिप्रतियोगिव्यविकारास्तस्य
व्यापकत्वयहा तसंयोगेन विभागाननुमानायत्तेरित्यत आह इत्यनुमानपरिच्छेद इति प्रतिप्रतियोगिव्यधिकारस्य यद्धर्मावच्छिन्नाप
त्थितिकस्य संवंधावच्छिन्नस्य व्यापकतया यद्धर्मावच्छिन्नस्याभावो य संवंधावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतियोगिव्यधिकारो ग
हितस्तत्संवंधतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावस्तत्संवंधवता तद्धर्मावच्छिन्नेन तेन सिध्यतीति निर्गुलितेनोक्तदोषो न वा सं
वधते ददिकमादायातिप्रसंग इति भावः ननु यथा अत इतरति मत्वेन संगतं आकाश इतरस्य द्वादेः सत्त्वेपि आकाशत्वाभाव रम
स्यातत्वात् इतरादस्मै नरुत्परत्वे तद्व्यापकतया आकाशत्वाभावग्रहेपि इतरत्वा संज्ञाभावः सिध्यन्नित्यत आकाशत्वाभाव इत्यत ४४